

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

MANFRED KREBERNIK

ESKİ DOĞU'DA TANRILAR VE MİTLER

Runik Bilgi
077

Çeviren: NURETTİN DEMİR

RUNIK
KITAP

MANFRED KREBERNIK

ESKİ DOĞU'DA TANRILAR VE MİTLER

RUNIK
KITAP

Bilgi 077

ESKİ DOĞU'DA TANRILAR VE MİTLER

Manfred Kreberník

RUNİK KİTAP

No: 191 | Runik Bilgi Serisi: 77 |

ESKİ DOĞU'DA TANRILAR VE MİTLER

Manfred Krebernik

ÖZGÜN ADI

Götter und Mythen des alten Orients

EDİTÖR

Muhammed M. Albayrak

ÇEVİREN

Nurettin Demir

SON OKUMA

Ayten Koçal, Yasemin Önder

KAPAK GÖRSELİ

Ur Standardı (MÖ 2600)

KAPAK TASARIM

Şevket Dönmezoglu

SAYFA DÜZENİ

Oğuz Yılmaz

BASIM VE CİLT

Repar Dijital Matbaası

BASKI

Ağustos 2022 - 1. Basım

ISBN

978-625-7513-69-2

SERTİFİKA NO

40675

© Verlag C.H.Beck oHG, München 2012

Bu kitabın Türkçe yayım hakları, Verlag C.H.Beck oHG ile yapılan anlaşmayla alınmıştır.

Runik Yayınları, Repar Tasarım
Matbaa ve Reklamcılık
Ticaret Limited Şirketi'
tescilli markasıdır.

Mimar Sinan Mah.,
Selami Ali Efendi Cad., No: 5
34672 Üsküdar/İstanbul
Tel: 0 (212) 522 48 45

© Bu kitabın tüm hakları saklıdır.
Tanıtım amaçlı, kısa alıntılar dışında
metin ya da Görseller yayıncısının iz
olmadan hiçbir yolla çoğaltılamaz.

ESKİ DOĞU'DA TANRILAR VE MİTLER

Manfred Krebernîk

Çeviren: Nurettin Demir

**RUNİK
KİTAP**

İÇİNDEKİLER

I. Coğrafi ve Tarihi Çerçeve	7
II. Kaynaklar	25
III. Tanrılar Hakkında Genel Bilgiler ve Eski Doğu'da Çok Tanrıcılık	45
IV. Eski Doğu Tanrılar Dünyasının Ana Karakterleri	59
V. Önemli Mitler	83
VI. Dini Hayat	101
Kaynakça	135

I. COĞRAFİ VE TARİHİ ÇERÇEVE

Kültür Alanı Olarak “Eski Doğu”

“Eski Doğu” kavramı, bu kitapta tarihi çivi yazısının kullanılması ve yaygınlaşmasıyla belirlenmiş bir tarihi kültür bölgesini tanımlar. İnsanlığın bu en eski yazısı -Mısır yazısı yanında- MÖ 3300 civarında bugünkü Irak’ın güneyinde (büyük bir ihtimalle Uruk şehrinde) ortaya çıkmış ve MS. 1. yüzyıla değin çeşitli dilleri yazmak için kullanılmıştır. Burada söz konusu olan yazı, idari amaçlarla ortaya konarak uzun yıllar sadece amaca uygun kullanılmış eski sayı sembolleri ve sayı notasyonlarından oluşur. Çivi yazısının alışlagelmiş aracı, kuşkusuz kil tabletlerdi; çizim ögesini üç köşeli yazı kalemıyla nemli tablete basmak, ismini borçlu olduğu o tipik görünümü veriyordu. Çivi yazısı kültürünün bugünkü Irak ve Suriye topraklarındaki merkez bölgesi, eski Yunanca bir terimle Mezopotamya olarak adlandırılır. Fırat ve Dicle nehirleri arasında kaldığı için “nehirler arasındaki bölge” anlamına gelen Mezopotamya, aslında bölgenin sadece kuzeyini, yani Suriye bölgesini gösterir. Güney kısmı ise en eski sakinlerinden hareketle “Sümer” olarak adlandırılır. “Babil” terimi ise hemen hemen aynı bölgeyi kapsayacak ama biraz daha kuzeye doğru, bugünkü Bağdat çevresine kadar uzanacak biçimde kullanılır. Çivi yazısı kültürü, alanı en geniş sınırlara ulaştığında (aşağı yukarı MÖ 1400-1200), Basra Körfezi’nden Akdeniz kıyılarına, Anadolu’dan Mısır’a kadar uzanıyordu.

Uruk’tan kalan arkaik çivi yazısı gibi Eski Mısır yazıtları da aşağı yukarı aynı zamana tarihlendirilir. Her iki

yazının ortaya çıkışında bir ilişki olması ihtimal dışı değildir. Yazı karakterleri (logogram), anlamsal niteleyiciler ve ses işaretleri (phonogram) olarak kullanılabilmeleri bakımından çivi yazısı ile Mısır yazısı yapısal olarak birbirine benzer. Başlangıçtaki kullanım ise ilkiydi. Resim benzeri kullanım yoluyla kelimeleri gösteren işaretler, soyut ses değeri kazandılar. Çivi yazısında bunlar heceler, Mısır yazısında ünsüz grupları idi. Mısır yazısının kullanımı, çivi yazısının aksine neredeyse tamamen tek bir dil, Eski Mısır dili ile sınırlı kalmıştır. Ama 1800'lerde keşfedilen ve daha sonra çeşitli biçimleriyle eski yazı sistemlerinin yerini alacak olan alfabe yazı sistemi bu modele girer. Mısır'ın ve Mezopotamya'nın yazı sistemlerinin, 2. binyılın Ege ve Küçük Asya bölgesindeki Girit ve Hitit hiyeroglif yazısının yanı sıra, Girit, Kıbrıs ve Yunanistan'ın "doğrusal" yazıları gibi pek uzun ömürlü olmayan yazı icatlarını teşvik etmesi muhtemeldir. Günümüz İran'ındaki "protoelamik" yazı (3. binyıl başları) ve belki İndus kültürü yazısı da (aşağı yukarı 2600-1900) çivi yazısının ortaya çıkışını tetiklemiş olabilir.

Çivi yazısının kullanımı ve yayılması başka bir kültür tarihi sürekliliğinin sadece bir kesitini tanımlar. Bu kesit oldukça keyfi belirlenmiş görünebilir. Ne var ki iki nedenle haklılığını teslim etmek lazımdır: (1) Çivi yazılı kaynaklar -İndus yazısı gibi bir kısmı henüz çözülmemiş olan- diğer yazı derlemelerinden sayı ve çeşitlilik bakımından fazladır. Çivi yazısı da sadece ünsüzleri gösteren Mısır ve eski alfabe yazılarıyla karşılaştırınca ünlüleri de yansıtabildiği için dilsel kesinlik bakımından onlardan üstündür. Çivi yazılı kaynaklarca aydınlatılan kültür bölgesi böylece günümüz araştırmacıları için çevresindekilerden ayrılır. (2) Kültürel bir bağ olarak çivi yazısı hafife alınmamalıdır. Kökeni ve erken tarihi açısından Mezopotamya'nın resmi dilleri olan Sümerce ve Akadca ile iç içe geçmiş olarak yaygınlaşması sırasında, sadece bu dilleri değil, aynı zamanda kültürel içerikleri, metinleri, kelimeleri ve adları da aktarmıştır. Etnik, dil-

sel, kültürel ve tarihi açıdan heterojen olduğundan çivi yazısı kültür bölgesini tarihi bir keşif gezisi çerçevesinde kısaca tanıtmak uygun görünmektedir.

Tarihsel Genel Bakış

Eski Doğu kültür bölgesinin fikirleri ve değerleri yerleşik hayat tarzına, tarıma ve hayvancılığa dayanıyordu. MÖ 12.000'lerde, son buz devrinin yavaş yavaş ortadan kalkmasından çok da sonra olmayan bir zamanda Yakın Doğu, İngiliz tarihçi G. Childe'nin yaygınlaştırdığı "neolitik devrim" olarak adlandırılan kültür tarihi değişikliklerine sahne oldu. Neolitik Çağ'ın (Erken Taş Devri) en önemli başarıları arasında köy yerleşimleri, bitkilerin (özellikle Yakın Doğu'da yetişen tahıl türü olan buğday ve arpanın) ve hayvanların (keçi, koyun, sığır ve domuz) evcilleştirilmesi yanında, kilden ateşte pişirilmiş kapların yapımı da yer alır (MÖ yaklaşık 7000). Henüz Neolitik Çağ'da, yani 3000 yıllarında tamamen yaygınlaşacak olan bakırın kullanımı başlar (Bronz Çağı). 1200'lere doğru ise Demir Çağı başlar. Neolitikleşmenin merkez bölgesi olan "Bereketli Hilal", Akdeniz'in doğu sahillerindeki Levant'tan Güneydoğu Anadolu ve Zagros Dağları'nın yamaçlarından Basra Körfezi'ne kadar uzanıyordu. Güney Mezopotamya ovası, Neolitik yerleşimciler tarafından nispeten geç keşfedildi, çünkü yağış miktarı yağmura dayalı tarım için çok düşüktü. Tarımda kullanmak amacıyla aslında alüvyon bakımından zengin toprakları suni bir biçimde sulamak zorundaydılar. Bu güçlüklerle rağmen ya da bu güçlükler sayesinde, Güney Mezopotamya kültürel gelişmenin merkezi oldu. 6000'lere doğru orada ortaya çıkan *Obeyd kültürü* (ilk olarak Obeyd'de gözlenen seramik üslubu) 5. binyılda (Halaf kültürünün üstünü örttü) kuzeybatının içlerine ve oradan da Basra Körfezi boyunca güneydoğuya doğru yayıldı. 3500 yılı civarında Güney Mezopotamya'da ilk şehir devletleri oluştu. Bu şehir devletlerinin toplumu ve kültürü üst seviyede uzmanlaşma ve iş bölümüyle bölgeler üstü ticari ilişkilere

dayanıyordu. Bu gelişmelerin zirvesinde ise çivi yazısının da keşfedildiği (3300 civarı) *Uruk/Varka* şehri bulunuyordu. Adını bu şehirden alan Uruk kültürü, Obeyd kültüründen daha kuzeybatıya, aynı zamanda doğuya, İran'ın dağlık bölgelerine doğru yayıldı. Bu yayılmacı dönem 3000 yıllarında henüz açıklanamayan nedenlerle birdenbire sona erdi.

İlk çivi yazılı metinler, sadece kavramları gösteren işaretleri kullandıkları için dilin temelleri hakkında açık kanıtlar ihtiva etmez. Bununla beraber, yazının icat edildiği dönemde Güney Mezopotamya'da *Sümerler* mukim olmalıdır. Sümerlerin adı ancak yüzyıllar sonra belgelenen Akadca ülke ve halk ismi olan *mat Sumerim* (Sümer Ülkesi) adından türetilmiştir. Sümerler aynı anlamda *Ki-engi(r)* adını kullanıyorlardı. Şimdiye kadar hiçbir akrabalık ilişkisi kesin olarak kanıtlanamayan dilleri, ancak Uruk, *Cemdet Nasr* (3000 civarı) ve *Ur*'dan (2700 civarı) biraz daha yakın tarihli yazılı buluntularda açıkça görülür. Güney Mezopotamya'da o zamanlar aralarında kısmen sıkı ilişkiler olan farklı Sümer şehirleri bulunuyordu. *Şuruppag/Fara* (2600 civarı) ve *Abu Salabikh* (daha geç) henüz bir idare silsilesine veya tarihlendirmeye izin vermez ama yine de Eski Doğu kültürü için çok büyük öneme sahiptirler. Çünkü bu yazıtlar alışılmış idari metinler yanında ilk defa ve büyük miktarda tanrılar ve tapınaklar için ilahiler, mitler, büyü metinleri gibi "edebi" türleri de ihtiva eder. Güvenilir bir tarihi zemine ise ancak 2500 yılı civarında *Lagaş* (Lagaş ve Girsu asıl merkez) şehrinde ulaşılırız. Orada hüküm süren hanedanın şehir hükümdarlarından (yaklaşık 2500-2350) çok sayıda yazıt ve tarihli ekonomik metin korunmuştur. Bu metinlerden ilk defa eski şehir oluşumlarındaki dini ilişkilerin kabataslak bir resmi çıkarılabiliyor. Lagaş şehir hükümdarları, komşu Umma şehir devletiyle sınır çatışmasında, erken hanedanın sonlarında birkaç Güney Mezopotamya şehir devletine hâkim olan *Kiş* kralına hakem olarak atıfta bulunurlar.

Kiş, o zamanlar ağırlıklı olarak Sami dili konuşan bir halkın, yani Akadların yerleşmiş olduğu Kuzey Babil’de-
dir. Adları Bağdat’ın yakınlarında bulunan *Akkad(e)* şeh-
rinden gelir. Kral şarrukin ya da Sargon (Kitab-ı Mukad-
des’teki adı budur, daha sonraki iki Asur kralı da aynı
adı taşır) tarafından 2340 civarında, daha geç bir rivayete
göre Kiş kralının sakisi olarak görev yapmaya başladıktan
sonra kurulan ilk büyük Mezopotamya imparatorlu-
ğunun başkentidir. Akadca (iki temel lehçesi olan Babil
ve Asur ağızlarıyla birlikte) Sami dil ailesinin bugün ar-
tık ölmüş olan doğu kolunu oluşturur.

Çivi yazısı Sargon’un seferlerinin Suriye içlerine doğ-
ru ilerlediği sırada, Mari, Beydar ve özellikle de tamamı
1974-5 yılında keşfedilen *Ebla* arşivlerinin (24. yüzyıl)
gösterdiği üzere orada çoktan yayılmıştı. Bu arşivler ara-
sında binlerce idari metin yanında “edebi” ve “sözlük-
sel” metin de bulundurmaktadır. Edebi metinler içinde,
ne olduklarını yaklaşık 200 yıl önce Güney Mezopotam-
ya’daki şuruppag kazılarında çıkarılan kil tabletlerden
kelime kelime bildiğimiz Sümerce büyü metinleri bu-
lunur. Eblalı kâtipler, Mezopotamya’dan güneş tanrısı
şamaş ve onun Sippar’da bulunan tapınağı için yazılmış
Akadca bir ilahiyi de getirmişlerdi; eski bir kil tablet ise
daha önce Abu Salabikh’te yapılan kazılarda çıkarılmıştı.
Bu kil tablette, şu ana kadar bir Sami dilinde yazılmış en
eski metin söz konusudur. “Sözlüksel” metinler arasın-
da bugüne kadarki en eski iki dilli “sözlük” bulunur. Bu
sözlükte, başka şeyler yanında Mezopotamya tanrılarının
adlarının yer aldığı bir bölüm vardır. Bu bölüme tanrı ad-
larının söylenişine dair bilgiler de eklenmiştir, ayrıca Me-
zopotamya tanrılarının adları Ebla tanrıları aracılığıyla
“açıklanmış”, başka bir ifadeyle onlarla eşleştirilmiştir.

Sümerler ve Akadlar, bu oldukça farklı dilleri arasın-
daki etkileşimin gösterdiği gibi, henüz erken hanedan
sırasında yakın ilişkide olmuşlardır. Akad hanedanının
hükümdarları (ve onları örnek alarak daha sonrakilere)
unvanlarında “Sümer ve Akad kralı” olarak ülkenin bu

kısmına ya da iki halka açıkça atıfta bulunur. Sargon Akad'ı da geleneksel Sümerce yanında resmi yönetim dili haline getirir. Ur'da Enheduanna adıyla ay tanrısı *Nanna*'nın baş rahibesi görevinde bulunan kızından, Akad krallarının koruyucu ve zenginlik tanrısı olan *İnanna/İştartar* için yazılmış Sümerce şiirler yanında, Sümer ve Akad tapınaklarının ilahi döngüsü aktarılmıştır. Sargon'un torunu *Naram-Sin* yönetiminde Güney Sümer bölgesinin büyük ölçüde katıldığı isyanlar baş göstermiştir. *Naram-Sin* isyanları bastırdıktan sonra, tanrı unvanını kullanan ilk doğu kralı oldu. Bu adımını gerekçelendirdiği bir orijinal yazma korunmuştur. Daha sonra haleflerinin yönetiminde imparatorluk parçalanır ve Orta Zagros'tan gelen bir dağ halkı olan Gutiler ile Elamlılar Güney Mezopotamya'yı işgal eder.

Elam, Sümer ve Akad'ın doğusunda bulunan bir tarım bölgesiydi ve iki merkezi *Susa* ve *Anşan* ile politik bir güçtü. Elam dili, büyük ölçüde Hint-Dravit dilleri ile akrabaydı. MÖ 23. yüzyıldan itibaren Elam'da Mezopotamya çivi yazısı kullanılıyordu, ancak yazı dili olarak 15. yüzyıla kadar yine de ağırlıklı olarak Akadcadan istifade edilmiştir. Akad ve Ur kralları Elam'ın büyük bir kısmını kontrolleri altına almışlardı; 2. binyılın başlarından itibaren Elam da oldukça güçlü bir devlet haline gelmişti. 6. yüzyılda ise bu devletten Fars İmparatorluğu ortaya çıkacaktı.

MÖ 2120'lerde Uruklu kral Utu-hegal, Gutileri yendi. Komutanı ve kardeşi Ur-Nammu, Elamlıları kovarak yaklaşık 100 yıl kadar süren III. Ur hanedanını (bu şehrin Sümerce adı *Urim*'dir, bu da Akadcada *Ur(u)* biçiminde kısaltılmıştır) kurdu. 48 yıl boyunca iktidarda kalan Ur-Nammu'nun halefi Şulgi(r), bir zamanlar *Naram-Sin*'in yaptığı gibi tanrı unvanını aldı; hanedanının ondan sonra gelen yöneticileriyle İsin hanedanının kralları tanrı unvanını almada onu takip ettiler. III. Ur Hanedanı İmparatorluğu, şu ana kadar bilinen yaklaşık 100.000 idari metinle Eski Doğu tarihinin en iyi belgelen-

miş dönemini oluşturur. III. Ur imparatorlarının sarayında yeni bir tür olarak kral ilahileri ortaya çıkmıştır. Bu ilahiler, bir tanrıdan şefaath istenen dualar içerir ve dini açıdan temellendirilmiş kral ideolojisi için zengin kaynaklar sunar. III. Ur hanedanı kralları, büyük oranda daha geç yazmalarda korunmuş olan eski Uruk kralları -Enmerkar, Lugalbanda ve Bilgamş (yeni Gılgamış)- hakkındaki destanlara, kendilerini onların halefi saydıklarından ilham vermiş olmalıdır. Son kral İbî Sin idaresinde henüz bilinmeyen bir nedenle kıtlık baş gösterir ve bu kıtlık imparatorluğun çöküşüyle aynı zamana denk gelir. 2000'e doğru Elamlar ve başkent Ur'u kutsal mekânlarıyla birlikte yağmalar ve yıkar. Felaket Sümerce iki ağıtta yansıtılmıştır. Ayrıca harabeye çevrilmiş, tanrıların terk ettiği tapınakların merkezi bir rol oynadığı 2. ve 1. bin yılda tapınaklarda okunan duaları da etkilemiş görünmektedir. Ur'un tahribi din tarihindeki etkisi açısından II. Nebukadnezar'ın (587-6) ve Titus'un (MS 70) Kudüs'ü yerle bir edişleriyle karşılaştırılabilir.

Sümerce III. Ur hanedanında yönetim ve edebiyat dili olarak en parlak dönemini yaşasa da sonrasında çok geçmeden yerini günlük konuşma dili olarak Akadcaya bıraktı. Resmi belgelerin ve edebiyatın dili olarak ama her şeyden önce de tapınak kültüründe ve büyü ritüellerinde din dili olarak kullanımda kaldı ve böylece 2. ve 1. binyılın Eski Doğu kültürü için tıpkı Latincenin Orta Çağ'da ve Yeni Çağ'ın başlarında Avrupa kültürü için oynadığı role benzer bir rol oynadı.

III. Ur Hanedanı İmparatorluğu parçalanarak birbiriyle çekişme içinde olan şehir devletlerine bölündü. Bunların Babil toprağındaki en önemlileri *İsin* ve *Larsa(m)* idi. Ancak 18. yüzyılda Babilli Hammurabi (1792-1750), Mezopotamya'nın büyük bölümünü tekrar bir imparatorlukta birleştirmeyi başardı. Böylece Babil'in gelecekteki bölgeler üstü rolünün ve şehir tanrısı olan Marduk'un temeli atılmış oldu. Babil şehri daha önce siyasi açıdan dikkate değer bir rol oynamamıştı. Adı olan *Babil(im)*

kâtipler tarafından Akadca *bab ilim* (tanrının kapısı) biçiminde yorumlanmış ve bu yoruma uygun yazılmıştır. Asıl ad biçimi ya da ona dayanan Kitab-ı Mukaddes'teki biçim (Babel) yerine Yunanca biçim (Babylon) yaygınlaşmıştır. Eski Babil zamanındaki pek çok hükümdar gibi Hammurabi de Amori hanedanındandı. Sümercede *Martu*, Akadcada *Amurru* olarak geçen Amoriler, Sami kökenli Suriyeli göçebe bir boydu. Bu boy, daha III. Ur hanedanı zamanında Babil'e kadar yayılmışlar, burada dil ve kültür olarak büyük ölçüde asimile olmuşlardı. Hammurabi'nin imparatorluğu halefi Samsu-iluna yönetiminde artık çökmeye yüz tutmuştu. Hitit Kralı I. Murşili'nin 16. yüzyılda düzenlediği bir sefer, ölümcül darbeyi indirmiş oldu.

Hititler, muhtemelen henüz 3. binyılda Küçük Asya'ya göçmüş Hint-Avrupa kökenli bir halk tabakasına aittiler. Murşili'nin babası I. Hattuşili, 1600 yılı civarında başkenti *Hattuşa* olan Hitit İmparatorluğu'nu kurmuştu. 1350 yılına doğru Suriye'deki genişleme çabaları Yeni Mısır İmparatorluğu'nunkiyle aynı zamana rastlayan büyük bir güce dönüştü. Üstünlük mücadelesi 1250'de Hattuşili ve II. Pharaoh Ramses arasındaki bir barış anlaşmasıyla ortadan kaldırılmış oldu. Tam olarak aydınlatılamamış nedenlerle Hitit İmparatorluğu 1200 yılından kısa bir süre sonra çöktü. Çöküşün belirsizliğini hâlâ koruyan nedenleri, belki de Doğu Akdeniz'de deniz halklarının ortaya çıkışıyla ilişkilidir. Hititler çivi yazısını alarak Hint-Avrupa kökenli dillerine uyarlamışlardı. Hint-Avrupa kökenli olmayan haleflerinin dili olan Hattice, Hititçeyle akraba iki dil olan Luv ve Palay dilleri ile Hurrice gibi başka dillerde -çoğu kült ritüeller çerçevesinde- metinler de kaleme almışlardı.

Hurriler, Mezopotamya edebiyatının Hititlere aktarılmasında aracı olarak önemli bir rol oynadılar. Dil açısından tek akrabaları, 9. yüzyılda Ermenistan yaylalarında bir devlet kuran Urartulardı. Hurriler bu bölgeden 3. binyılın sonlarından itibaren Kuzey Mezopotamya'ya,

Suriye'ye ve Güney Anadolu'ya girdiler. 16. yüzyılda bir Hurri hanedanı, Kuzey Mezopotamya'da *Mitanni* Krallığı'nı kurdu. Asurlular da bu imparatorluğun idaresi altına girdi. Hurrilerin bir kısmı, o zamanlar Kuzey Hindistan'a göçen Hint-Aryanların atalarıyla temas etmiş olmalıdır. Çünkü Mitanni hanedanı, Eski Hint kişi adlarını kullanıyor ve vedalardan tanıdığımız tanrıları yüceltiyorlardı: 1330 civarında Hitit Kralı I. Şuppiluliuma ile Mitannili Şattivaza arasında varılan anlaşma adlarına yemin edilen tanrılar listesinde (Hurricce biçimleriyle) *Mitra*, *Varuna*, *Indra* ve *Nasatya* ikizlerini anar. Tıpkı Hitit İmparatorluğu gibi Mitanni Krallığı da Mısır'la ilişki içindeydi. Hatta iki kral, hasta III. Pharaoh Amenophis'i sağaltmak için kült resim *İştâr*'ı (Hurricce Şauska) Nini ve'den Mısır'a göndermiştir. Taht kavgaları nedeniyle Mitanni, Hitit İmparatorluğu ve Mitanni hâkimiyetinden kurtulan ve Mitanni kalıntısı, devleti 13. yüzyılda ilhak eden Asurlular arasında anlaşmazlık konusu olmuştu.

Asur şehir devleti 3. binyılda zaman zaman Akad ve Ur hâkimiyeti altında kalmıştır. 18. yüzyıl başlarında Babilli Şamşi-Adad, Mari Krallığı'nı ilhak etse de çok geçmeden yerli hanedanların soyundan gelen (1762'de Babilli Hammurabi'ye yenilen) Zimri-Lim geri alındı. 14. yüzyılda Orta Asur Krallığı, Mitanniler pahasına, kendini eşit ve büyük güçler olan Hattiler ve Mısırlıların rakibi olarak kanıtladı. Kral I. Tukulti-Ninurta (1233-1197) kısa süreliğine Babil'i işgal ederek (1215) başka ganimetler yanında çivi yazılı metinleri de taşıttı. Bu çivi yazılı metinler, Babil kültürünün ve dininin Asur'da kabulüne katkıda bulundu.

Babil'de Murşili'nin seferinden sonra *Kassitler Hanedanı* tahta çıktı. Bu halkın mensupları zaten 200 yıldır İran'ın bağlık bölgelerinden Mezopotamya'ya girerek, daha önceki Amoriler gibi büyük ölçüde yerli halkla karışmışlar ve asimile olmuşlardır. Dillerinden neredeyse sadece kişi ve hanedanın koruyucu tanrıları *Şukamuna* ve *Şi/umaliya*'nın da olduğu tanrı adlarını biliyoruz. Mitanni

ni-Hurriler gibi görünüşe bakılırsa Kassitler de göçlerinden önce eski İndo-Aryanlarla temas kurmuştu. Çünkü güneş tanrısı *Şamaş* veya *Ninurta* ile aynı görülen tanrıları *Şuriyaş* ve *Maruttaş*, *Vedik Suryas* (güneş tanrısı) veya *Marutas* (fırtına tanrısı) ile özdeşleştirilebilir. Kassitler hanedanının sonunu 1157 civarındaki Elam saldırıları getirmiştir. Elam Krallığı, 14. yüzyıldan itibaren altın çağını yaşıyordu. Diğer eserler yanında günümüze kadar korunmuş olan Çoğa Zenbil'deki (1300) basamaklı tapınak bunun kanıtıdır. Elamlar ganimet olarak alınan sayısız tapınağı alıp başkentleri Susa'ya götürdüler. Götürülen bu ganimetler arasında Babil'in şehir tanrısı *Marduk*'un kült resmi de vardır. Daha sonraki bir yazıta inanılacak olursa, zaten I. Murşili tarafından sürülmüş ve Kassit Kralı Agum tarafından geri getirilmiştir. Elam'dan getirilişi ancak I. Nebukadnezar'a (116-1105), Babil'de Kassitler krallarını takip eden *II. İsin Hanedanı*'nın en önemli hükümdarına nasip olmuştur. Tanrının geri dönüşü şüphesiz yaygınlığına ve anlamına önemli katkıda bulunmuştur.

14. ve 13. yüzyılda, çivi yazısının en büyük yayılma gösterdiği zaman diliminde, Yakın Doğu devletleri dünyasında pek çok hükümdar birbirleriyle -çoğunlukla Babil ve Akad dilinde- yazışmak ve anlaşmalar yapmak için çivi yazısını kullanıyorlardı. Hatta Mısır'daki Amarna'da, IV. Amenophis'nin (Akhenaton) başkentinde bile, kalıntıları 1887'de gün yüzüne çıkan bir çivi yazısı arşivi vardı. Çok yönlü yazılı belgeler küçük Ugarit Krallığı'nda bulunmuştur: Sümerce, Akadca ve Hurrice (çivi yazısıyla), Hititçe (çivi yazısı ve Hitit hiyeroglaflarıyla), Ugaritçe (alfabenin erken bir biçimi olan Ugarit yazısıyla), Mısırca (hiyeroglafi yazısıyla) ve Cypro-Minoan yazısıyla (Kıbrıs-Minos yazısı, çözülememiş bir yazı). Bunlar kültür ilişkilerinin diğer biçimleri yanında çeşitli dini geleneklerinin karşılaşmasını da belgelemektedir: Sözceli mi Ugarit kâtipler, Mezopotamya kökenli "Weidner'in Tanrılar Listesi"ni tek tek tanrı adlarının Hurrice ve Uga-

ritçe “çevirileri”ni içerecek şekilde genişletmişlerdi.

2. binyılın son iki yüz yılında Yakın Doğu şehir devletleri ciddi çalkantılar yaşadı. MÖ 1200 yılına doğru Ugaritleri ortadan kaldıran ve III. Ramses’e yenilecekleri Mısır’a kadar ilerleyen “deniz halkları” Akdeniz kıyılarını istila etti. 1200 yılından kısa bir süre sonra Hitit İmparatorluğu çöktü, bunun üzerine Küçük Asya’da çivi yazısından vazgeçildi. Mısır’da yeni krallık, 1069 civarında 20. hanedanla sona erdi. Daha önce Hattiler ve Mısırlıların kontrolünde olan Suriye-Filistin bölgesinde yeni devletler ortaya çıktı: Bunlar Hitit İmparatorluğu’nun kalıntılarını (Fırat kenarındaki Karkamış), (Filistin’e adını veren) *Filistler* gibi deniz halklarının yerleşimlerini ve İsrail ile Aram-Şam gibi küçük Kuzeybatı Sami krallıklarını içine alıyordu. Küçük Arami devletleri önce Asur bölgesine doğru genişledi. 1. binyılın başlarında Arami kavimleri Babil’e de girdiler, aynı zamanlarda bölgeye nereden geldikleri belli olmayan Sami kökenli Kaldealılar da yerleştiler. Bunun sonucu, hızlı değişen hanedanlar arasındaki istikrarsız ilişkiler oldu. Komşu Elam’da, I. Nebukadnezar’ın Babil karşı saldırısından sonra, yerel yazılı kaynaklar neredeyse tamamen sessiz kaldı; İran yaylalarına ise *Medler* ve *Persler* yerleşti.

1. binyılın ilk dört yüzyılına “Sargonidler” (II. Sargon, Sanherib, Asorhaddon, Assurbanipal) yönetiminde doruğa ulaşan Yeni Asur Krallığı damga vurdu. Seferler başlarda, Kuzey Mezopotamya’daki küçük Arami devletlere yönelmişti. III. Tiglatpileser (744-727) Babil’e ve aralarında İsrail’in de olduğu (722-Samaria’nın 1. tahribatı) Suriye-Filistin küçük devletlerinin çoğuna boyun eğdirdi. Juda 701’e doğru yüklü bir haraç ödeyerek özgürlüğünü satın aldı. Asarhaddon (680-669) Mısır’ın bazı bölgelerini bile fethetti, ne var ki bu bölgeler Assurbanipal (668-631) zamanında tekrar elden çıktı. Asurlular kuzeyde Urartu devletine karşı üstünlüğü ele geçirdi (9.-7. yüzyıl). Babil’de Elamların desteklediği isyanlar baş gösterdi. Buna tepki olarak Sanherib 689 yılında Babil’i yıktı, bu, oğlu ve

halefi Asarhaddon'un da aralarında olduğu birçok insan tarafından saygısızlık olarak algılandı. Asarhaddon ve Asurbanipal şehri yeniden inşa ettirdi. Babil'de kral naibi olarak atanmış olan kardeşi Asurbanipal'a isyan başlattı. Bu isyanın bastırılması sırasında Babil yine etkilenmiş (648), Elam'ın başkenti Susa da tahrip edilmiştir. Yeni Asur Krallığı'nın başkentleri, II. Aşurnasirpal (884-859) tarafından inşa edilen Asur, Kalhu/Kalah ve (Sanherib'den itibaren) Ninive idi.

Asurbanipal'in ölümünün üzerinden çok geçmeden Yeni Asur Devleti Babillilerin eline düştü. Babillilerin özgürlük savaşının öncüsü ve Yeni Babil ya da Keldani İmparatorluğu'nun kurucusu Keldani Nabopolassar (626-605) idi. 612 yılında Med askerleriyle birlikte Ninive'yi ele geçirdi. 605 yılında oğlu ve halefi II. Nebukadnezar (604-562), Asurluların yardımına gelen Mısırlıları yendi. 597'de asi Küçük Yuda Krallığı'nı ele geçirdi, 587-586'da birlikleri Kitab-ı Mukaddes'teki rivayetlere göre şehri ve tapınakları tahrip etti, halkının bir kısmını "Babil'e sürdü" Nebukadnezar hâkimiyetinde Babil ekonomik ve kültürel açıdan büyük bir gelişme gösterdi. Onun ölümünden sonra taht kavgaları baş gösterdi. Babil'in son kralı Nabonid (555-539), üst düzey bir komutanın ve ay tanrısı *Sin*'in Harranlı rahibelerinden birinin oğluydu. Sözü edilen tanrı, kültünü yayma çabası için içinde bulunduğu ve Arabistan'da Tayma vahasında birkaç yıl süren ikameti sırasında Babil rahipliğini, törensel görevlerini aksattığından kendisine düşman etti.

539'da Fars Kralı Kiros, Babil'i işgal etti ve kendini eski düzenin yeniden kurucusu olarak göstermeyi başardı. Hanedanı geçen yüzyılda Elam'da güçlenmiş, Medleri ve Farsları birleştirerek hâkimiyetini Küçük Asya'ya kadar genişletmişti. Mezopotamya, şimdi de Kiros ve halefleri (II.) Kambises (530-522) ve I. Darius (522-486) tarafından kurulan Ahameniş "dünya imparatorluğu"na yükseldi. Babil'de, yerli gelenek başlarda varlığını sürdürmeye devam ettiği için bu durum bir kırılma olarak

algılanmadı. Babil şehri de saray şehirleri olan Susa ve Persepolis yanında önemli bir metropol olarak varlığını sürdürdü. Büyük İskender Ahameniş İmparatorluğu'nu işgal ettiğinde, Babil'i imparatorluğunun başkenti yapmayı planlamıştı; orada 323 yılında öldü. Helenler ve Partlar zamanında (141'den itibaren) çivi yazısı kalıntıları gözle görünür biçimde azaldı ve az sayıda merkezde yoğunlaştı. Şimdiye kadar bilinen en yeni tarihli çivi yazılı metni olan MS 74-75 yılından kalma bir astronomik almanağın bulunduğu Babil bu merkezlerden biridir. Eski Doğu tanrılarına tapınma, Mezopotamya ve komşu bölgelerde İslami dönemin içlerine kadar Arami, Yunan ve Arap kaynakları aracılığıyla belgelenmektedir.

Eski göçmenlerden farklı olarak Aramiler Mezopotamya'da dillerini korumuşlar ve alfabeyle yazmışlardır. II. Aşurnasirpal'ın Kalhu'daki sarayında bir duvar reliefi (864 civarı), bir kil tablet kâtibi ile alfabe kâtibini yan yana, bir kil tablet ya da deri rulo ile gösterir. Ahameniş İmparatorluğu'nda Aramice, uluslararası iletişim ve yönetim dili olarak kullanılıyordu. Aramice ve çivi yazısından görece daha kolay öğrenilen alfabe, sonunda Akadcanın ve çivi yazısının yerini aldı. Aramice, İsrail ve Yuda krallıkları topraklarında da baskın duruma geldi. Oradaki eski İbrani yazı biçiminden bugün kare biçimli "İbrani" yazısı olarak adlandırdığımız Arami alfabesi lehine vazgeçildi. Öte yandan MS 7. yüzyılda İslam'ın muzaffer ilerleyişinden sonra Arapça, Aramiceyi büyük ölçüde gerilettili. Ama bu dil, varlığı yazı ve kilise dili olarak muhafaza edilmiş olan (Eski) Süryanice biçiminde (MS 3. yüzyıla kadar dayanan zengin bir edebiyatla) ve yeni Aramice ağızlar biçiminde (Suriye, Türkiye, Irak, İran) yine de günümüze kadar korunmuştur. MS 19. yüzyıldan bu yana aynı zamanda genellikle yeni Aramice ağızları konuşan Doğu Suriye ve Nasturi kilisesinin mensupları, cemaatlerini "Asur" kendilerini de Asurlu olarak adlandırıyorlar.

Dini Haritanın Yapısı ve Değişimi

Dilleri aşan çivi yazısı yanında Yakın Doğu'yu etkileyen ama onu da aşan pek çok ortak yön vardır. Dini ilişkiler açısından burada her şeyden önce çok tanrılı, bir başka ifadeyle pek çok tanrıyı kapsayan algı dünyasından söz edilmelidir. Bunda, benzer müessese ve uygulamalarda kendini gösteren “ilahi” ve “dünyevi”, “saf” ve “saf olmayan”, “düzen” ve “kaos” gibi benzer kutuplar önemli rol oynamıştır. Eski Doğu'nun dini haritası üzerinde özellikleri kısmen ilgili doğal koşullarla birleştirilebilen, az çok keskin bir şekilde sınırlandırılmış bölgeler ayırt edilebilir. En büyük tanrılar göz önünde bulundurulduğunda, yağmur suyuyla tarımın yapılabilirdiği ve fırtınaların sık sık görüldüğü kuzeybatının uç bölgelerinde (Filistin, Lübnan, Kuzey Suriye, Anadolu), belli dağlarla ilişkilendirilen hava tanrılarının egemen olduğu hemen göze çarpar. Bunun doğusunda, Yukarı Mezopotamya'da, tanrı *Dagan* baskın bir konumda bulunuyordu. *Dagan*, tarımın yapay sulamaya ve ileri tarım tekniklerine dayandığı Güney Mezopotamya ovasında panteonunun en tepesindeki *Enlil* ile özdeşleştirilmişti. *Enlil* ve elbette *Dagan* görüldüğü kadarıyla eskiden beri toprakla ilişkilendirilmiş tarım tanrıları olmuştur. *Enlil*'in karısı tahıl tanrıçasının kızlarından biridir, oğlu *Ninurta* sabandan sorumludur, adında ise “toprak” için kullanılan eski bir kelime saklı olmalıdır. Bölgeyi sulayan Fırat ve Dicle, iyice güneyde devasa bataklık bölgesinden ve alüvyonlardan, tatlı suların yüzeye fışkırdığı Basra Körfezi'ne akar. Bu bölge, Sümer panteonunda *Enlil*'inkine benzer bir mevkiye sahip olan bereketli ve yaratıcı su tanrısı *Enki/Ea*'nın mekânıydı. Bazı bölgelerin isimleri de örnek olarak bazı tanrıların cinsiyetinden ortaya çıkar. Bu yüzden güneş, ana hatları ilk olarak çizilen bölgelerde ağırlıklı olarak dişi bir tanrı olarak görülürken, Mezopotamya'da erkek olarak kabul edilir.

Eski Doğu'nun dini haritası, Güney Mezopotamya'dan art arda gelen anlamlı yazılı kaynakların verdiği

netlikte yaklaşık 2600'den itibaren karşımıza çıkmış ve 14. yüzyılda en geniş boyutlarına ulaşmıştır. Bu harita, her zaman yerli veya dışarıdan -zaman zaman tek bir kişinin tetiklediği- mikroskobik ve makroskobik değişimlere mazur kalmıştır. Ancak bunların çok azı ayrıntılı olarak tanımlanabilecek durumdadır. Tanrıça *Belat-Suh-nir*'in ve *Balat-Terraban*'ın III. Ur hanedanı devlet kültürüne dâhil edilmesi, dışarıdan bir kişinin neden olduğu mikroskobik değişimin örneği olarak verilebilir: Her iki tanrıça da Kral Şulgi'nin imparatorluğun kuzeydoğu uç bölgelerinden olan eşi tarafından kendi koruyucu tanrısı olarak ithal edilmiş, onun ölümünden sonra da unutulmaya bırakılmıştır. Adları çağdaş "Weidner'in Tanrılar Listesi"ne alınmıştır, ne var ki listenin yeni nüshalarında gittikçe daha fazla bozulmuş görünürler. Yeni Asur krallarının yerleşim politikasının Eski Ahit'te de rivayet edilen (2 Kral 17, 24-33) gözle görülmeyen sayısız etkileri olmuş olmalıdır. "Asur kralı da Babil, Kuta, Avva, Hamave Sefarvayim'den insanlar getirip İsrailîlerin yerine Samiriye kentlerine yerleştirdi. [...] Gelgelelim Samiriye kentlerine yerleşen her ulus kendi ilahlarını yaptı ve Samiriyelilerin yapmış olduğu tapınaklara bu ilahlarını koydular. [...] Babil halkı *Sukkot-Benot*, [belirsiz, rivayet bozuk], Kuthalı yerleşimciler *Nergal*'in resimlerini yaptılar..." Dikkat çekici makroskobik değişim Babil'in şehir tanrısı *Marduk*'un Babil panteonunun başı durumuna yükselmesidir. *Marduk*'un konumu, Eski Babil İmparatorluğu'nun gücünün ve genişlemesinin zirvesine ulaştığı Kral Hammurabi (1792-1750) tarafından mitolojik kisvede siyasi teoloji olarak zaten yükselmişti: Meşhur yasalar derlemesi olan Hammurabi Kanunları yazmasının girişinde, en büyük tanrılar olan *Anum* ve *Enlil*'in *Ea*'nın ilk oğlu olan *Marduk*'a "Enlillik", yani baş tanrı *Enlil*'in rütbesini uygun gördükleri yazılıdır. Gerçekten de *Marduk*'un yükselişi Eski Babil İmparatorluğu'nun yıkılarak yerine Kassitler hanedanının hüküm sürdüğü sonraki yüzyıllarda gerçekleşmiştir. Köklü dini değişimler Küçük Asya'da da görülebilir: Krallarının genel-

likle Hurrice ikinci bir ad taşıdığı büyük imparatorluğun kuruluşunun başlarında (yaklaşık 1360) Hurri-Suriye ve Mezopotamya kökenli tanrılar, eski panteonun yerini aldı. Öyle olunca da Hurri hava tanrısı *Teşşub* ön plana çıktı. O zamanlar Mısır'da ilk din kurucusu olarak adlandırılabilir IV. Pharao Amenhotep (1351-1334) tahta çıkmıştı: Güneş tanrısı (yönlendirici adı Akhenaton'a da atıfta bulunan) Aton'u nihai olarak yüceltmek suretiyle Mısır, çok tanrıcılığını tek tanrıcılığa dönüştürmenin yolunu aradı ki bu ölümünden sonra hemen tersine dönen bir reform idi. Birkaç yüzyıl sonra Filistin'de sonuçları açısından çok daha önemli bir gelişme yaşandı: Orada 1000 yıllarına doğru ortaya çıkan İsrail kraliyet tanrısı Yahve tek tanrıya dönüştü. Eski Doğu ve Antik Mısır yazılı kaynakları ve Eski Ahit'le ilgili yazıların tarihine dair incelemeler, Yahudi tek tanrıcılığının ortaya çıkışını geniş bir tarih ve kültür tarihi bağlamında incelemeye imkân vermektedir. Son zamanlarda, Asur İmparatorluğu tanrısı Asur kültünün model olarak buna ne derece etkide bulunmuş olabileceği sorusu çok tartışıldı. Çok tanrılı bir çevrede gözlemlenebilen tek tanrılı oluşumlar da açıklayıcı modeller olarak kullanılabilir. Bununla kastedilen, bireylerin duruma göre belli bir tanrıya bağlanıp (Henoteizm) ona uzun vadede özellikle tapma (Molateri) ve diğerlerinden üstün tutma yönündeki tekil eğilimlerdir. Örnek olarak 1. yüzyılın ilk yarısından, geleneksel panteonun ana karakterlerini tanrı *Marduk*'un veçheleri veya tanrı *Ninurta*'nın bedeninin parçaları olarak açıklayan çivi yazılı metinler kalmıştır. Benzer bir gelişme İbranice *mal'ak*'ta da görülebilir: Yunanca *angelos* "elçi" ile karşılanmış, bu da Latince *angelus* üzerinden Almanca *Engel*, yani "melek" biçimine dönüşmüştür. Görünüşe bakılırsa en azından yeni Babil Krallığı'nın son hükümdarı olan Nabonid (555-539), güneş tanrısı *Sin*'i tek tanrı olarak yaymaya çalışmak suretiyle tek tanrılı bir din politikası uygulamayı denemiştir. Bu tanrı gerçi Babil halkının yabancıсыydı ve Nabonid onu, annesinin rahibe olduğu Harran'dan biliyordu. Bir duada *Sin*'in büyük

tanrılar *Anu*, *Enlil* ve *Ea*'ya hükmettiğini söylerken, bir başkasında *Marduk* (Babil'de) ve *Nabu* (Borsippa'da) tapınaklarından *Sin*'in tapınağı diye söz eder. Görüldüğü kadarıyla pek çok tanrıyı tek birinin görünümü olarak anlıyor olmasını göz ardı etmek mümkün değildir. Gelecek kuşaklara, açıklanamayan nedenlerle en az 10 yıl Babil'den uzakta Arap vahası Tayma'da geçiren, bu yüzden de devlet desteğiyle düzenlenen yeni yıl kutlamalarına katılmayan kral, esrarengiz ve çelişkili, üstelik imajı Babil rahiplerinin ve halefi Kiros'un karşı propagandası yüzünden çarpıtılmış bir figür olarak görünmektedir.

Bütün bölgesel ve yerel farklılıklara rağmen Eski Doğu'nun dini haritası, Güney Mezopotamya çivi yazısı kültürü merkezinin az ya da çok güçlü etkisinde kalmıştır. Sümerlerden Suriye'ye çivi yazısı kültür aktarımının erken bir örneği olarak Ebla'da bulunan yazılardan daha önce söz edilmişti. Sümer-Babil tanrılarının pek çoğu Eski Doğu'da biliniyordu ve yerel tanrılarla özdeşleştirilmişlerdi. Yazılı alanda Sümerce-Babilce adlar kullanıldığından, Mezopotamya dışında bulunan metinlerden çoğu zaman adlarının gerçekten ne olduğunu bilmiyoruz. Mezopotamya'nın tamamında ve zaman zaman dışında da dini yapılara Sümerce adlar vermek alışılmıştı. Bu çerçevede İbranice "tapınak" anlamına gelen kelimenin de Sümerce kökenli olduğu anılmalıdır: Akadca *ekallum* "saray", Aramice *haykela* "saray, tapınak", Ugaritçe *heka(l)lu* ve İbranice *haka* "tapınak" kelimeleri, Sümerce *e-gal* "saray" (kelime anlamı "büyük ev") sözcüğünden türemiştir. Güney Mezopotamya'nın çivi yazısı kültür alanının tamamı için kültürel-tarihsel önemi göz önüne alındığında, Sümer-Babil panteonunu araştırmanın temeli olarak seçmek akla yakındır.

II. KAYNAKLAR

Eski Doğu'da tanrılar ve mitler hakkındaki bilgilerimiz esas olarak çivi yazılı kaynaklara dayanır. Bunlara ilave olarak her şeyden önce Ugarit yazısı ve diliyle yazılmış metinleri (14.-13. yüzyıllar), ayrıca kuzeybatı Sami yazıları (10. yüzyıldan itibaren), Eski Ahit (ki son hali 1. yüzyıla kadar devam eden uzun bir yazıları toplama sürecinin sonucudur) ve ayrıca Heradot'un *Tarih'i*, Babil rahiplerinden ve Büyük İskender'in çağdaşı Berossos'un "Babil Tarihi", Babilli Philon'un "Fenike Tarihi" (ki her ikisi de sadece alıntı olarak rivayet edilmiştir) gibi Yunanca yazıtları ve edebi metinleri anmak gerekir. Bu yazılı kaynaklar arkeolojik bulgularla tamamlanır: En önemlilerinden söz etmek gerekirse kült yapılar (ki Mezopotamya'dakilerin kerpiç mimari nedeniyle günümüze çoğunun sadece temelleri ulaşmıştır), ibadet edenlerin ve tanrıların yontma heykelleri, (kaplar, yazılı veya kabartmalı taşlar, duvar kaplamaları, ana kapı kaplamaları, kalkanlar üzerindeki) kabartmalar, üzerinde resimli anlatılar bulunan mühürler, efsaneler veya duvar resimlerini zikredebiliriz.

Çivi yazılı külliyat, neredeyse hepsi dini kaynak değeri de taşıyan çok sayıda metin türü ve sınıfını kapsar. Yazılı kaynakların coğrafi, kronolojik ve tekil diller açısından çok eşitsiz dağılmış olduğu yine de vurgulanmalıdır: Sözelimi görece kısa bir zaman diliminde kullanımda olan (16.-13. yüzyıllar) Hititçe yazılı kaynaklar, sayısız ritüel metni ve mit bulundururken, bunlar farklı yoğunlukta da olsa, 2000 yıl süren Elam yazı geleneğinde yoktur. Aşağıdaki kısa değerlendirme, en önemli çivi yazılı kaynak türlerini göstermektedir.

Ekonomi Metinleri ve Belgeleri

Çizi yazısı idari amaçlarla geliştirilerek başlarda sadece bu alanda kullanıldı. Çok yönlü “ekonomi” metinleri, daha sonrasında da sayıca öteki metin türlerinin hepsinden açık ara fazladır. Bu metinler, personel, envanter ve tapınakların arazileri hakkında bilgi verdikleri için dinin materyal ve uygulama boyutunu aydınlatırlar veya orada hangi tanrılara tapıldığını, onlara hangi kurbanların bağışlandığını, kurban ve törenlerin ne zaman yapıldığını ve belli bir ritüel için nelere ihtiyaç duyulduğunu tespit ederler. 3. binyılın başından itibaren hukuk metinleri (örneğin satış, evlilik, miras), 24. yüzyıldan itibaren de devletlerin yaptığı antlaşmalar ortaya çıkar. Özel bir belge ve aynı zamanda anıt türlerinden biri, Babil’in Kassite hükümdarları yönetiminde 13. yüzyılda yayılan *kudurrular* (Akadca). Krallığın arazi bağışlarını belgeleyen bu taş yazıtlarda, tanrıların bağışın uzun vadeli olmasını garanti eden amblemleri tasvir edilmiştir (Görsel I).

Yapı ve Kutsama Yazıtları

2700 civarında, aralarında özellikle adak olarak sunulan nesneler (kaplar, silahlar vb.) ve kutsal yapıların da olduğu farklı nesneleri yazıyla süsleme geleneği ortaya çıkar. “Yapı ve kutsama yazıları”nın ana şeması şöyledir: “Tanrı TA için KA (çoğu zaman kral veya üst düzey kişilerden biri) yaptı/kutsadı.” Bunlar, tanrı yanında bağışın nedeni ve konusu hakkında da yakın bilgi içerir.

Dualar ve Beddualar

Belgeler, özellikle de *kudurrular*, sözleşmeler ve sayısız anıt yazıları, tanrı cezasını, sözleşme şartlarına aykırı hareket eden veya laneti yazının üzerinde olduğu nesneye zarar verene çağırın beddua kalıpları bulundurur. Beddualar kural olarak ayin benzeri dizinin sonunda bulu-

nur, bu sırada özel cezayı verecek olan bir veya birden çok tanrı anılır; örnek olarak Babil Kralı Meli-şipak'ın (yaklaşık 1186-1172) bir *kudurrusunda* şu geçer: "Emrini hiçbir tanrının değiştiremeyeceği büyük efendi *Marduk*, onun (olası suçlu) üzerine en büyük ceza olan açlığı versin ki elini uzatıp da düşmanının gözleri önünde yiyecek alamassın ve şehrinin sokaklarında (beyhude yere) dolaşarak dursun." Seyrek olarak yanında gelecekteki iyi davranışlar için edilen dualar da yer alır.

Yıl Adları, Kral Listeleri, Yıllıklar ve Kronikler

MÖ 24. yüzyılda Güney Mezopotamya'da kesin tarihlendirme sistemleri ortaya çıkmıştı. Her yıla önemli bir olayla ilişkilendirilen bir ad yakıştırılmış, art arda gelen yıl adları listelere kaydedilmişti. Adın verilmesine neden olan olay, sıklıkla kült türündendi: başrahiplerin veya rahibelerin atanması, tapınakların tamiri ve yapımı, kült resimlerinin veya tapınaklara yapılan sunuların tamamlanışı gibi. Yıl adı listeleri ile daha sonraki kral listelerinin, yıllıkların ve kroniklerin de temeli atılmıştı. Kronikler tarihi, belli politik ve dini açılardan temalaştırıyordu. Örnek olarak (adını ilk yayımlayandan alan) "Weidner Kronikleri" Babil'in şehir tanrısı Kral *Marduk*'a karşı iyi ve kötü davranışlara odaklanır. Benzer bir durum Eski Ahit'teki kral kitaplarında gözlemlenir: İsrail'in yöneticilerini ve Juda'yı merkezileştirmiş *Yahve*-kültü ölçütlerine göre değerlendirir.

Ay Adları, Kült Takvimleri, Tören Tasvirleri

Yıllık kült ve tören döngülerini yeniden kurgulamak için en başta ilgili ayda düzenlenen bir törene atıfta bulunan iktisat metinleri (özellikle adak listeleri) ve ay adları uygundur. Ancak daha sonraki zamanlardan ama o da parçalar halinde Babilliler ve Asurlulardan kalma kült takvimleri vardır. Tekil kült törenleri için ayrıntılı tasvir-

ler aktarılmıştır; uygulamaların akışını anlatırlar ve giriş sözlerinden sonra bu sırada konuşulan veya terennüm edilen metinleri alıntılarlar. Bunların en eski örneği Elba'da (MÖ 24. yüzyıl) ve Mari'de (MÖ 18. yüzyıl) bulunmuştur. Emar'da bulunan metinler, hava tanrısı bir başrahibenin atanması için birkaç gün süren ayinleri (MÖ 13. yüzyıl) anlatır. En çok ve en ayrıntılı tören tasvirleri Hitit'in başkenti Hattuşa'dan (16.-13. yüzyıllar) kalmıştır, daha başkalarını Ugarit'ten (14.-13. yüzyıllar), Asur'dan (2.-1. binyıl) ve Helenistik Uruk'tan (3.-2. yüzyıllar) biliyoruz.

Mektuplar

MÖ 2400 yılı civarında yazı, uzak mesafeler arasında iletişim aracı olarak, yani mektup yazmak için kullanılmaya başlanmıştır. Mektupların biçimi zamana ve bölgeye göre farklılıklar gösterir. 2. binyıl başlarından itibaren Akadca mektuplar özellikle Babil'de sıkça örnek olarak "*Madrük ve Zarpandit* seni hayatta tutsun!" gibi hayır dualarıyla başlamaktadır. Bazı mektuplar dini konularla ilgilidir. Örnek olarak eski Babil mektupları, özellikle Mari'den kalanlar, uzun süre sadece Kitab-ı Mukaddes'ten bilinen ve eski İsrail ile ilişkilendirilen ilk kehanet bilgilerini barındırır. 1000 yıl sonra yeni Asur sarayından mektuplar, Kitab-ı Mukaddes'teki kehanetlere çağdaş karşılaştırma materyali bile sunuyor. İnsanlar arası iletişimde kullanılan mektuplar yanında tanrılara yazılmış mektuplar da vardı. Alışılmış olarak bir tanrıdan ricaları ve istekleri ihtiva eden bu mektuplar, büyük ihtimalle tapınaklara bırakılmışlardı. Asur kralları, kraliyet tanrısı Asur'a seferleri hakkında mektup biçiminde bilgi verir, zira kendilerini vekilleri olarak imparatorluğu korumak ve genişletmekle yükümlü hissederlerdi.

Büyüler ve Dualar

Büyüler de günlük hayatla ilgili uygulamaların belgeleri arasında sayılır. Bunlar, mümkün olan her kritik yaşam durumunda kullanılan sihirli ritüellerin parçasıydı. Konuları da duruma uygun olarak çeşitlidir: hastalık (şeytanları) ve ölüm ruhları, akrep ve yılan sokması, ritüel arınmalar vb. Daha Şuruppag ve Abu Salabikh'ten kalan en eski "edebi" metinler arasında Sümerce büyüler bulunur. Biçimsel açıdan baştaki kendine özgü kalıp ifadeden anlaşılır. Aşağı yukarı *en(e)nur(u)* biçiminde söylenen bu kalıp ifade, daha yazılı olarak ilk kaydedildiği zaman bile anlaşılmıyordu. İş doğru yola yönlendirmek için "dolaylı" başka bir uygulamayı büyüden ayırıyoruz: dua. Eski Doğu'da büyü ve dua birbiriyle zıtlaşan uygulamalar değildir, "büyü" ile "dua" arasındaki sınır oldukça geçişkendir. Bununla beraber, insanların büyülerini yönelttiği ve yardıma çağırıldığı, büyüden sorumlu belli tanrılar vardır (eski zamanlarda en başta tanrıça *Ningirima*, daha sonra *Asaruludu/Marduk*). Dualar kural olarak belli ritüel davranışlarla ilişkilidir. 2. binyıla kadar büyüler -en azından Sümerlerde-, görünüşe bakılırsa münferit sıkıntıları doğaüstü yardımla aşma konusunda alışılmış araç durumundadır, ne var ki o tarihten sonra -şehirler ve kutsal mekânlar etrafındaki toplu yakınmalar yanında- bireysel, belli tanrılara yönelen yakınmalar ve dualar da görülme-ye başlar. "Yürek soğutan yakınması" (Sümerce *erşahuna*) birinciye yakındır; 2. binyılda gelişmiş olabilir ama metin yığınları 1. binyıldan kalmıştır. En erken Akad duaları arasında Eski Babilce tanrı mektupları ve kurban falı duaları yer alır. Bunlarda her şeyden evvel tanrılar *Şamaş* ve *Adad*'a ama aynı zamanda alacakaranlığa da kurban edilen koyunun iç organlarına iyi ve güvenilir bir işaret koymaları için dua edilir. 2. binyılın ortasına doğru kısa dualar mühür efsaneleri olarak kullanılmaya başlandı. 2. binyılın sonlarına doğru, oldukça homojen münferit bir dua türü oluştu. Çoğu Sümerce büyü kalıbı *en(nenuru)*

ile başlar ve/veya alta yazılan yazıda “el kaldırma büyüleri” (Sümerce *şu-illa*) olarak işaretlenir; bu yüzden bunlar için çağdaş “dua büyüleri” (Gebetsbeschwörungen) terimi yerleşmiştir. Duanın nedenine ve amacına göre, Eski Doğu’daki sınıflandırma adlarının da denk düşeceği alt sınıflandırmalar yapılabilir. *Şu-illa*’nın düşünülmüş olduğu genel acil durumlar hakkında şu söylenebilir: Şeytanlar veya hasar büyülerinin neden olduğu felaket, kendi günahlarından arınma, öfkeli bir koruyucu tanrının sakinleştirilmesi, ortaya çıkacağına dair kötü işaretler bulunan felaketi savuşturma, belli işaretler için dua, ev için dua, tarla zararlılarından korunma vb... 2. binyılın sonlarında ve 1. binyılda münferit ritüellerde kullanılan dua büyüleri, örnek olarak “kötü ölü ruhlar” a karşı *Utukku lemnutu*, aynı adı taşıyan loğusa ateşi şeytanına karşı *Lamaştu*, (cadı figürlerinin yakıldığı) hasar büyülerine karşı *Maklu* (yakma) veya (temas etmiş ögelerin yakıldığı) kendi sebep olduğu “lanet” e karşı *Şurpu* (yakma) tabletlerde gözlemlenmiştir.

Mezopotamya dışında Ebla’dan (MÖ 24. yüzyıl, Sümer ve Ebla), Hitit’in başkenti Hattuşa’dan (16.-13. yüzyıllar, Hitit, Hurri) ve Ugarit (Sümer, Akad, Ugarit ve Hurri) büyüleri ve büyü törenleri aktarılmıştır. Bunlar bozularak zaman içinde kısmen anlaşılmaz “abrakadabra kalıpları”na dönüştürülmüştür.

Kehanet (Falcılık), Astroloji ve Astronomi

Falcılık, Eski Doğu kültürünün ve yaşam pratiğinin belirleyici bir özelliğidir. Bu özellik, hemen hemen yalnızca Akad dilinde çok sayıda metne yansımıştır. Kehanette bulunmanın en alışılmış yöntemi, karaciğere bakmak, yani kurban edilen bir koyunun karaciğerini incelemektir. En eski karaciğer kehanetleri, Mari’de bulunan, kehanet bulgularını maddi olarak da gösteren kil karaciğerler üzerindkilerdir (yaklaşık 2000). Aynı tip kehanetler,

2000. yıllar boyunca zaman zaman 100 tableti kapsayabilen el kitaplarında bir araya getirilmişlerdir: *Işkar baruti* (kurban falı), *Enuma Anu Enlil* (gökteki alametler: ay, güneş, hava, yıldızlar), *Şumma alu* (insan hayatı etrafındaki alametler), *Ikkur ipuş* (belli olayların gerçekleştiği zamanın uğursuzluğu), *Şumma izbu* (ucubeler), *Sakikku* (insan bedenindeki hastalık belirtileri), *Alamdimmu* (kıyafetname, fizyonomi); düş alametleri de ancak parçalar halinde korunmuştur. Kehanetler (yasalar gibi) şarta bağlı formüle edilmişlerdir; örnek olarak bir eski Babil karaciğer falında şöyle denir: “Eğer doğru ‘silah’ karaciğerin ‘kenarında’ bulunuyor ve ‘şehrin ana kapısına’ bakıyorsa, tanrıça *Nanaya* harem kadınlarından kralı seven birini haremnden çıkaracaktır.” Mezopotamya kehanet yazını, bazı metinlerin Hititçeye çevrildiği Elam’a (Susa) ve Hatti’ye de alınmıştır. Ugarit’te, Ugarit yazısıyla ve Ugarit dilinde (yazılı kil karaciğerlerin de arasında olduğu) kehanet metinleri bulunmuştur.

Astroloji ve astronominin gelişmesi de falcılığın bu arka planında görülmelidir. Yıldız katalogları yaklaşık 18. yüzyıldan itibaren aktarılmaktadır. Yıldız gözlemleri sözü edilen kehanet külliyatı *Enuma Anu Enlil*’e kadar gider. Uzun yıllar süren gözlemlerden, yıldızların hareketlerini ve tutulmaları hesaplamanın yöntemleri gelişti ve tablo biçiminde yazıldı. 7. yüzyıldan 1. yüzyıla kadar ulaşan “astronomi günlükleri” (astronomical diaries) günlük gökyüzü gözlemlerini yeryüzündeki olaylar ve süreçlerle ilişkilendirir. Doğum astrolojisi ise 5. yüzyıl sonlarından itibaren belgelenmektedir.

Tıp

Sayısız çivi yazılı kaynak, tıp adını verdiğimiz bilim ve uygulama alanıyla ilgilidir. Çağdaş ölçütlere göre doğa bilimleri ve büyüyle tedavi yöntemi birbirinden ayrılır. Her ikisi için farklı ama uygulamada işbirliği yapan uzmanlar sorumluydu: “hekim” (Sümerce *azu*, Akadca *asu*)

ve “büyücü” (Sümerce başka adlandırmalar yanında *maşmaş*, Akadca *vaşıpu*). Vücut bölgelerinin ve hastalıkların adı, anatomik bulguların, reçetelerin tarifleri gibi tıbbi içerikler, daha çok sözlüksel, büyü ve fal metinleri yanında sadece hastalık belirtileri, tanılar ve/veya reçete listelerinden oluşan saf tıbbi metinler de bulunmaktadır. Sıkça rastlanan bir tanı “tanrı TA’nın eli” der, çünkü hastalıklar tanrıların ve cinlerin eylemlerine dayandırılıyordu. Bu anlayış Yeni Ahit’te de bulunabilir: Matta 8, 28-34’e (aynı zamanda Markos 5, 1-20 ve Luka 8, 26-39) göre İsa, “cinlileri”, onlara musallat olan cinleri domuz sürüsünün içine sokarak kurtarır ve daha sonra da göle dalar.

Tanrılar, Tapınaklar ve Krallar Adına İlahiler

Tanrılar ve tapınaklar için Sümerce ilahiler daha çok Şuruppag ve Abu Salabikh (yaklaşık 2600) metinleri arasında bulunmaktadır. 2000’li yılların ortalarına kadar tarihlendirilen en eskilerinden biri, Keş’teki ana tanrıça ve tapınağını över (Keş ilahisi); bu ilahi zaten Abu Salabikh’te belgelenmiştir. Orada, Sümerce bir şiirin pek çok el yazması da keşfedilmiştir. Bunların farklı uzunluktaki 70 “kıtası” her seferinde tanrıçasıyla birlikte bir ibadet yerinin adıyla anılır. Tanrıçanın adı kıta sonunda *zame* (övgü) ile birlikte geçer. Birinci “kıta” Sümer panteonunun başı olan *Enlil* ve şehri Nippur’a adanmıştır. Arkaik, kısmen de kısaltılmış yazım nedeniyle henüz bazı şeyler kesin değildir (sözgelimi “övgü”nün tekil tanrıları mı yoksa onların *Enlil*’i mi övdüğü gibi). Yine de bu eserde, MÖ 2300 civarında Akadlı Sargon’un kızı Enheduanna’nın yazdığı Sümer ve Akad kutsal mekânlarına adanmış ilahiler döngüsünün öncüsü görülebilir. Tanrılar ve nadir tapınaklara adanmış ilahiler çivi yazısı kültürünün son zamanlarına kadar üretilmiştir. III. Ur hanedanının kralları yönetiminde iktidardaki kral için kısmen tanrıya yalvarmayı da içeren ilahiler yaygınlaştı. Bunu model

alarak daha sonraki İsin, Larsa ve Babil hanedanları sırasında da kral ilahileri nazma çekilmiştir.

Ağıtlar

Ur'un tahrip edilmesi nedeniyle ortaya çıkan ağıtlardan daha önce söz edilmişti. Benzer "şehir ağıtları" Nippur, Uruk ve Eridu için de yakılmıştır, gelgelelim bunlarda tarihi arka plan belirsiz ve soyuttur. Şehir ve tapınak tahribatının yarattığı travma, *balan* ve *erşemma* olarak adlandırılan ve 18. yüzyıldan Helenistik dönemlere kadar üretilen kanonik tapınak ezgilerinin arka planını oluşturur. Belki de başlangıçta tanrı resimlerinin tapınakları terk etmesi gerektiğinde (örneğin inşaat çalışmaları sırasındaki tedbirler veya şenliklerdeki tören geçişleri sırasında) söylenmeye başlandılar, ne var ki daha sonra dini törenlerin düzenli bir parçasına dönüşmüş görünüyorlar. Adları belli başlı gösteri uygulamalarından gelmektedir: *Balan* (harp, belki de "davul") anlamına gelir, *erşemma* ise "def ağıtı". İki tür, birbirinden ayrı değildi, bir *balan*'a genellikle bir *erşemma* atanırdı, *kirugu*'larından bazıları, örneğin "eğilme" adı verilen bölümler, her ikisinde de belgelenmiştir. Kolektif ağıtlar yanında, biçimsel olarak ona çok benzeyen daha çok münferit içeriğe sahip *erşahuna* (yürek soğutma ağıtları) adı verilen bir tür de gelişmiştir. Ağıtlar, Sümercenin, başka edebi eserlerde tanrıçaların ve kadınların konuşmasına yakıştırılan Emesal adlı bir lehçesiyle yazılmıştı. Bunların terennümüyle özel "ağıt rahipleri" (Sümerce *gala*, Akadca *kalu*) görevliydi. Şehir ve tapınakların çevresinde dönen ağıtlar yanında 2. binyılın başlarından itibaren ana tanrıçanın efsanesini bilmediğimiz oğlu *Lil* ama özellikle *İnanna/İştär*'ın kendi yerine vekâleten yeraltı dünyasına teslim ettiği sevgilisi *Dumuzi/Temmuz* gibi yok olan tanrılar için yakılmış ağıtları da buluyoruz. Ayrıca ölen yakınları için yakılmış bazı şahsi ağıtlar da günümüze kadar gelmiştir.

Aşk ve Diğer Şarkılar

Cinsellik, Eski Doğu toplumunda büyük bir öneme sahipti. Bu yüzden çoğu Sümerce ve Akadca aşk şarkısının odağında yer alır. Şıkça diyaloglara dayanan ve Eski Ahit'teki "Neşideler Neşidesi" ile bazı benzerlikler gösteren şiirlerin kahramanları, öncelikle aşk tanrıçası *İnanna/İştär* ile çoban olarak tasvir edilen *Dumuzi/Temmu*, daha sonra da *Muati (Nabu)* ile *Nanaya, Nabu* ile *Taşmetu* gibi başka tanrısal çiftlerdir. İlgili tanrıların "kutsal düğünleri" genelde yılın başında kutlanırdı. Bunlar, kralın, *İnanna*'nın sevgilisi *Dumuzi* sıfatında görüldüğü ("Şulgi X", "Şu-Sin B", "İddin-Dagan A") bazı kral ilahilerinin de odağındadır. Ninni, iş ya da içki şarkıları gibi türler ise yalnızca birkaç münferit örnekte görünür.

"Bilgelik Literatürü"

Bu kavram altında geleneksel olarak oldukça farklı eserler bir araya getirilir: Deyim derlemeleri (aşağılayıcı nitelikli olanlar da dâhil olmak üzere), atasözleri, yaşam bilgelikleri (sözgelimi "Şuruppag'ın öğütleri") ve erken hanedan zamanından tanıdığımız bilmeceler; aynı zamanda tarih araştırmalarının nesneleri kaynak olarak kullanan kolu (Realienkunde) ve kelime bilgisine de yarayan Sümerce didaktik şiirler (Sümerce Georgika "çapaya övgü"); öğretici, kısmen mizahi şiirler ve fabllar; kâtipler arasındaki tartışmalar ve ancak bir tanrı tarafından karara bağlanan (örnek olarak "Çapa ve Saban", "Gümüş ve Bakır", "Yaz ve Kış" arasında olduğu türden) üstünlük çekişmeleri gibi çeşitli türden diyaloglar. "İnsan-tanrı" ilişkisiyle ve özellikle de ilahi adalet sorununu ele alan bazı eserler din tarihi bakımından büyük önem taşır. Eski Babil zamanından kalma Sümerce ve Akadca her ikisinin adını da "Bir Adam ve Tanrısı" diye çevirebileceğimiz iki metin (bunların ilki Sümerce "Eyüp Metni" olarak da adlandırılır) kalmıştır; biçimsel olarak bunlar anlatı pasajları içeren

ağıt ya da ilahi türü dualardır. 2. binyılın sonuna doğru, sadece içerik olarak değil, aynı zamanda diyaloglu yapıyla da Eski Ahit'teki Eyüp Kitabı'na benzeyen "Babil Teodisesi" (Akadca) ortaya çıktı. Başındaki *Ludul'a* (*bel nemeki* "Bilgelik sahibini övmek istiyorum") göre adlandırılan şiir buna yakın durur (Akadca, 1. binyılın başları). İçerik olarak belki de 8. yüzyılda ortaya çıkmış olan "karamsar diyalog" ise (Akadca) tekildir.

Mitler ve Destanlar

Eski Yunan'dan gelen iki türü gösteren bu terimler, sadece tanrılardan ya da tanrılar ve insanlardan söz eden tahkiyeli Eski Doğu şiirlerine aktarıldı. Bunların bazıları "destan" veya "masal" olarak da adlandırıldı. Çağdaş başlıklar sıkça "mitos" ve "epos" arasında gider gelir. Bu anlatıların insan olan başkahramanları, tufan efsanesinin kahramanı, Gilgamiş veya Etana gibi (tarihi kabul edilen) geçmişin efsanevi kahramanları olduğu gibi tarih öncesi dönemlerden kalma figürler ve çağdaş krallardır da. Aşağıdaki kısa değerlendirmede, tanrıları ve tarih öncesi insanları konu alanlarla tarihi karakterleri konu edinen şiirler arasında ayırım yapılacak, ancak bu sırada geleneksel adlandırmalar korunacaktır.

En eski tanrı anlatıları, Şurappag ve Abu Salabikh metinleri (yaklaşık 2600) arasında bulunur. Bu şiirler hakkındaki bilgilerimiz henüz çok sınırlıdır. Bunun bir nedeni, örnek olarak bir satırdaki yazı işaretlerinin dağılımının oldukça serbest, yani okuma sırasından bağımsız olduğu arkaik yazı sistemidir. Buna özel, belli ki o zamanlar yazı işaretlerinin mitik şiir için tipik olan kullanımı, Tanrı *Enlil*'in adını temsil eden ve sık kullanılan bir işaret sistemine uygun adlandırmayla "UD-GAL.NUN imlası" (durumu daha da güçleştiren bir öge olarak) eklenir. Güçlük; işaretlerin ses, anlam ve şematik çağrışımlar temelinde başkaları tarafından (ancak tutarlı olmadan)

değiştirilmesi gerçeğinden oluşur. UD.GAL.NUN imlası ile UD.GAL.NUN metinlerinin içeriği arasında daha sıkı bir ilişki olup olmadığının etraflıca incelenmesi gerekmektedir. Nippur'dan kil tablet üzerine "normal imla" ile kaydedilmiş, aynı şekilde kısmen anlaşılır durumda olan tarih öncesini anlatan bir yaratılış miti, Şurappag ve Abu Salabikh şiirlerinden yaklaşık 200 yıl daha geçtir. Bu metinde *Enlil* ile ana tanrıça *Ninhursag*'ın "kozmetik düğünü" ile başlar. Ne yazık ki erken hanedan dönemindeki şiirler birkaç istisna dışında daha sonrasına aktarılmamış ve bu yapılırken yeni yazım biçimleriyle kayda alınmamış, böylece yorum için kullanılabilecek önemli bir yardımcıdan yoksun kalınmıştır.

Sümer mitlerinin çoğu, günümüze eski Babil zamanındaki (çoğu MÖ 18. ve 17. yüzyıl) yazmalar sayesinde gelmiştir. Bununla beraber bunların çoğu daha III. Ur hanedanı zamanında (yaklaşık 2100-2000) yazılmışlardır. Eski Babil zamanından itibaren Akad dilinde efsaneler de günümüze ulaşmıştır. Bazı Sümerce mitlere daha sonra Akadca çeviriler eklenmiş ya da bazıları Akadca olarak yeniden yazılmışlardır. Aşağıda, ana kahramanlarına göre düzenlenmiş olarak en önemli ve en iyi korunmuş Sümer-Babil mitlerinin genel bir değerlendirmesi sunulacaktır. Başka bir not düşülmemiş ise III. Ur hanedanı ve Eski Babil dönemlerinden kalma Sümerce metinler söz konusudur burada:

Enki: "Enki ve Dünya Düzeni"; "Enki ve Ninhursag" (eski ve yanıltıcı olarak "Sümerce Cennet Miti"); "Enki ve Ninmah"; ayrıca bkz. *İnanna, Ninurta*.

Enlil: "Enlil ve Ninlil"; "Enlil ve Sud"

Erra: "Erra Destanı" (ayrıca: "İşum ve Erra"; Akadca, 1. binyıl.)

Harab: "Harab" miti (Akadca, geç bir nüsha, ortaya çıkış tarihi belirsiz).

İnanna/İştar: "İnanna Büyük Göğü Çalar"; "İnanna ve Enki"

(ayrıca “İnanna me’yi çalar”); “İnanna ve Ebih”; “İnanna ve Şukalletuda”; “İnanna’nın Yeraltına İnişi”, Akadca nazire ile “İştâr’ın Cehennem Yolculuğu” (2. binyıl sonu).

Marduk: Enuma Eliş (“Babil Yaratılış Destanı”, Akadca, 2. binyıl sonu).

Martu: “Martu’nun Düğünü”

Nergal: “Nergal ve Ereşkigal” (Akadca, 2. binyıl ortası).

Ningişzida: “Ningişzida’nın Yeraltı Dünyasına Yaptığı Yolculuk”, “Ningişzida ve Ninazimua”

Ninurta: Lugale ve Angim (Ninurta’nın canavarlar Asag/Asakku ile savaşı ve Nippur’a zaferle dönüşü hakkındaki her iki şiire daha sonra Akadca çeviriler eklenmiştir.); “Anzu miti” (Akad ve Eski Babil); “Ninurta ve Kaplumbağa”

“Büyük tanrılar”, ilk yayının kısaltmasından hareketle “KAR 4-Mitos” olarak adlandırılan iki dilli (Sümerce-Akadca) yaratılış mitinin başkahramanlarıdır. Muhtemelen 2. binyıldan kalan metin, derslerde kullanılan temel çivi yazısı karakterlerinin bir listesiyle birlikte yeni Asur el yazmasında birleştirilmiştir.

Günümüze eksik olarak gelen “Sümerce tufan hikâyesi”, büyük ölçüde korunmuş olan “Atra-Hasis” (Akad, Eski Babil) ve *Gilgamiş Destanı*’nın bundan elde edilen XI. tabletinde (Akad, 2. binyıl sonu) anlatılmıştır.

Sümer destanı, bize göre Uruk’un efsanevi kralı ve Gilgamiş’in selefinin Lugalbanda ile karısı *Ninsu(mu)n*’un kısmen anlaşılır durumda olan hikâyesini içeren Âbu Salabikh’ten bir tabletle (MÖ 26. yüzyıl) başlar. Sümer şiiri “Akad’a Lanet” (2150 civarı) Akad İmparatorluğu’nun çöküşüne tepkidir. Kral Naram Sin’in kibrinin bir sonucu olarak Gutilerin istilasını şöyle anlatır: Enlil, Akad’da imparatorluk tanrıçası *İnanna* için bir tapınak inşa etmesine izin vermediği için, Nippur’daki tapınağını yok ederek *Enlil*’in gazabına meydan okudu. Kısa bir Sümer destanı,

Uruklu Kralı Utu-Henal'ın, *Enlil* ve öteki tanrıların yardımıyla son Guti Kalı Tirigan'ı (MÖ 2120 yılı civarı) nasıl yendiğini anlatır. Şehir prensi Lagaşlı Gudea'nın (MÖ 2010 yılı civarı) iki orijinal kil silindir üzerinde aktarılan "tapınak inşası ilahisi" aslında destan gibi kurgulanmış olup inşa edilecek yapılar hakkında bir yazıdır. "Ur Namu'nun Ölümü" şiiri de ilahiye ve ağıda benzerliği nedeniyle destan sayılabilir. Bu şiir, III. Ur hanedanının kurucusu Ur *Nammu*'nun ölümünden sonra yeraltına nasıl ulaştığını ve ölümler yargıcına nasıl yükseldiğini anlatır. Sümer destanlarının çoğu, destansı Uruk kralları etrafında gelişir. Elde bulunan yazmaların hepsi geç tarihliyse de bu eserler en azından kısmen henüz III. Ur hanedanı kralları zamanında ortaya çıkmıştır, zira eserlerde geçen kişiler, kendilerini o destansı kralların halefi sayıyorlardı. "Enmerkar ve Aratta'nın Hâkimi", "Enmekar ve Suhkeşdanna (daha modern biçim: Suhgiranna)", "Lugalbanda I" (ya da: "Dağların Karanlığında L.") ve "Lugalbanda II" (ya da: "L. ve Anzu") Uruk ve Sümerlerin hammadde elde ettiği (değerli taşlar ve metal) doğudaki dağlık bölgede bulunduğu rivayet edilen efsanevi şehir Aratta arasındaki çekişmeleri konu eder. Her ikisi de *İnanna*'nın kült merkezleridir. Her ikisi de elbette Uruk'u ve (onun akrabası olan) yöneticilerini koruyan *İnanna*'nın tapınaklarıdır. Kral Gilgameş ve yoldaşı Enkidu'nun hayatı, yaptıkları ve ölümü, "Gilgameş ve Akka", "Gilgameş ve Humbaba" (2. metin), "Gilgameş ve Gök Boğası", "Gilgameş, Enkidu ve Yeraltı" ve "Gilgameş'in Ölümü" destanlarının konusudur. Sümerce Gilgameş destanları, Akadca eserlere örnek teşkil etmiştir. Akadca *Gilgameş Destanı* Eski Babil zamanlarında başlar ve 2. binyılın sonlarına doğru bilgin şair Sin-leki-Unnini'nin 12 tabletli versiyonunda doruğa ulaşır. Eski Babil zamanında, efsanevi kral Kiş etrafında "Etana Destanı" da ortaya çıkar.

Diğerleri yanında Marili Zimri-Lim (yaklaşık 1774-1762) ve Asurlu I. Tukulti-Ninurta (1233-1197) adına kraliyet ilahileriyle karşılaştırılabilecek çağdaş hükümdarlar

hakkında Akadca tarihi destanlar aktarılmıştır. Bazıları destan sayılabilecek, bazıları otobiyografik olarak biçimlendirilmiş diğer tarihi şiirler, Akad kralları Sargon ve Naram-Sin ile ilgilidir.

Hitit mitleri, kısmen Eski Anadolu, kısmen Hurri-Mezopotamya ve kısmen Kuzeybatı Sami kökene sahiptir. Deniz canavarı *İlluyanka* ile Tanrıça İnara ve bir kişinin yardımıyla kurtulan hava tanrısı mitinin yanı sıra, bitki tanrısı *Telipinu*'nun ortadan kayboluşu ve iyileşmesi, hava tanrısı, güneş tanrısı ve diğer tanrılar hakkındaki efsaneler birinci grupta yer alır. İlk tanrı nesli ve *Kumarbi* ile hava tanrısı *Teşşup* arasındaki üstünlük savaşından söz eden "*Kumarbi döngüsü*" Hurri-Mezopotamya geleneklerine dayanır. 1983'te Hattuşa'da bir grup iki dilli, Hurrice-Hititçe kil tablet keşfedildi. Bu tabletlerde "*Özgürlüğün Şarkısı*" olarak adlandırılan epik bir şiir ve -bazı araştırmacıların varsayımlarının aksine- ilkinde dâhil olmayan kısa didaktik öyküler bulunuyordu. Anlatılanların geçtiği yer, hükümdarından, hava tanrısı *Teşşub*'un boyunduruk altına alınmış bir şehrin sakinlerini serbest bırakmasını istediği Ebla şehridir. Günümüze parçalar halinde kalmış olan "*Elkunirşa miti*" Suriye örneklerine dayanır. Ana figürün Hititçeleştirilmiş adının arkasında Ugarit mitlerinden "*dünyanın yaratıcısı*" sıfatıyla bilinen tanrıların atası *İl* (veya *El*) gizlidir.

Ugarit'te Mezopotamya geleneğine bağlı çivi yazılı edebiyatı yanında Ugarit dilinde yerli mitler ve destanlar da bulunmuştur. Bunların en önemli kahramanları hava tanrısı *Ba'l* (Baal), eşi ("kardeş" olarak da adlandırılır) *Anat-Attart* ve tanrıların atası *İl* ile eşi *Atirat*'tır. (Aşera). En kapsamlı beste, "*Baal ve Yamm*" (*Baal*'ın deniz tanrısı ile savaşı), "*Baal*'ın Sarayı", "*Baal ve Mot*" (*Baal*'ın ölüm tanrısı ile savaşı) epizotlarını içeren 6 tabletlik "*Baal döngüsü*"dür. "*Yarih ve Nikkal*" ay tanrısının düğünüyle ilgilidir ve tanrısal ebeler (kotarak) için yazılmış bir ilahi içerir. "*Sahar ve Şalim*" *İl*'in bir ritüele bağlı olarak iki kadınla şafak ve akşam kızılığının "güzel tanrıları"nı, *Sahar*

ve Şalim'i ("Şalim'in Kuruluşu" anlamına gelen *Jerusalem* [Kudüs] sonuncunun adından çıkmıştır) nasıl yarattığını anlatır. "Keret (söylenişi kesin değildir) Destanı" ve "Akhat Destanı" öncelikle insan başkahramanlara sahiptir.

Sözlük Metinleri

Eski Doğu bilimlerinde "sözlük metinleri" olarak adlandırılan işaret ve kelime listeleri, bizzat yazının kendisiyle birlikte, onu standartlaştırmak ve sonraki kuşaklara aktarmak için ortaya çıkmıştır. En eski tarihli listeler, sıkça şematik olarak da benzerlikleri olan yakın anlamlı sözlükbirim [Lemmata] derlemeleridir: Unvanlar ve meslek adları, kuşlar, balıklar, ağaçlar, ahşap eşyalar, metaller ve metal objeler, kaplar, yer ve su adları. Tek konulu bu listeler yanında karmaşık, farklı anlam alanlarına bölünmüş derlemeler de gelişmiştir. 24. yüzyılda Ebla'da kısmen iki dilli bu tür bir liste buluruz. 2. binyılda, konuşulan Sümercenin yok olmasına bağlı olarak, tek sütunlu biçim genişletilmiştir: Sümerce sözlük birimlerin "fonetik" tanımı, bunun alışılmış olarak yazımında kullanılan çivi yazısı işareti, sözlük birimin kendisi ve Akadca çevirisi sütun halinde yan yana bulunmaktadır. Akad dil bölgesinin dışında, bunlara başka çeviri sütunları da katılmıştır. Çok dilli Ugarit'te dört dilli (Sümerce, Akadca, Hurrice, Ugaritçe) bir listenin parçaları bulunmuştur.

Tanrı Adı Listeleri: Tanrılar âlemini de sözlüksel olarak kavramaya çalışmaktan kaçış olamazdı. Dikkat çekici bir biçimde bu, ilk olarak 2600 yılına doğru, yazının bulunuşundan ve ilk sözlük listelerinden yüzyıllar sonra gerçekleşti. Bu, en eski iktisat metinlerinde tanrıların daha sonraki dönemlerden bilinen adlarının bulunmadığı gözlemiyle örtüşmektedir. İlk olarak Ur'da bulunan arkaik iktisat metinlerinde (yaklaşık 2700) -çoğunlukla kişi adlarının bir parçası olarak- bol miktarda tanrı adı mevcuttur. Açık ara en eski tanrı listeleri, Şuruppag'dan kalmadır. Bunların içinden en geniş, hasarlı bir kil tablettedir. Bu

kil tablette, hasar görmemiş yaklaşık 560 ad vardır. Bunların 450 kadarı tam veya kısmen korunmuştur. Belki de okullarda kullanılmış alıştırmaolaran daha küçük 2 tablette, “balık yiyen 51 (ya da 28) tanrı” olarak özetlenen tanrılar sayılır. Abu Salabikh’ten kalan tanrı listeleri biraz yenidir. Bunlar, çok sayıda farklı derecede iyi metin tanıklar içerdiği için, büyük bölümü yenilenen 400 kayıt içerir. Bir tasnif ilkesi görülebildiği ölçüde, tanrılar bu erken listelerde kısmen içerik, kısmen coğrafya ve kısmen de biçimsel açıdan, başka türlü söyleyecek olursak, kültür bölgelerine, birbiriyle ilişkilerine veya adlarının ve yazılışlarının benzerliğine göre tasnif edilmişlerdir. Şuruppag ve Abu Salabikh’ten geç tarihli tanrı adları yazmalarının varlığıysa bilinmiyor.

3. binyılın sonlarına doğru, III. Ur döneminde yeni bir tanrı adları listesi hazırlandı. Bu liste büyük ölçüde içeriğe göre oluşturulduğu için ilk defa panteonun teolojik olarak yapılandırılmış bir taslağını ortaya koydu. Üzerinde ilk çalışanın adından hareketle adlandırılan “Weidner’in Tanrılar Listesi” Mezopotamya’da ve Mezopotamya dışında (Mısır’ın Amarna bölgesinde de bir kalıntı bulundu) geniş bir yaygınlık kazanmıştı. 1500 yıl boyunca öğrenilmiş ve kopyalanmış, bunun yanında kâtipler de listeye yeni isimler eklemişti. Bu liste, toplam 270 girişi kapsamaktadır. Suriye’nin Emar bölgesinde, her bir adın Hurrice karşılığının verildiği iki sütunlu bir metin oluşturuldu. Ugarit’te orijinal girişlere Hurrice ve Ugaritçe karşılıkların eklendiği üç sütunlu bir metin bulundu. Daha sonra Asur’da bulunan metnin gözden geçirilmiş bir nüshası orijinal girişlerin her birini (2. sütun) telaffuz şerhi (1. sütun), kullanılan çivi yazısı işaretinin adı (3. sütun) ve pek çok tanrının çok sayıda, kısmen pek kullanılmayan adı olduğu için orijinal girişi açıklayan ek bir tanrı adı ile (4. sütun) genişletir.

“Weidner Listesi”nden biraz daha geç -belki Babil’de Hammurabi zamanında (18. yüzyıl)- tanrılar listesi “An=Anum” (yeni tarihli nüshadaki ilk satıra göre böy-

le adlandırılmıştır) ortaya çıktı. “An=Anum”, Weidner Listesi gibi, içerik ilkelerine göre yapılandırılmıştır. Yayımlanmış en eski metin tanığı, 473 ad içerir. Eski nüsha, daha sonra bazı düzenlemelerle değiştirilerek ilaveler ve tanrı *Marduk*’un adlarının bulunduğu bir ekle genişletilmiş, buna ek olarak listeye ikinci bir sütun eklenmiştir. Bu sütunda birinci sütundaki girişler, başka tanrı adları, köken bilgileri veya işlevlerine dair adlarla açıklanmaktadır. Her bölümün sonunda araya “(Ay tanrısı) *Sin*’in 2 kızı” veya “Egalmah’ın (tapınak) 5 koruyucu tanrısı” gibi özetleyici bölümler katılmıştır. Tekil isimlere -alışılmış olarak daha küçük yazıyla-, telaffuzu gösteren kelimeler eklenmiş, bunun için ayrı bir sütun öngörülmemiştir. 1200 civarında ortaya çıkan “kanonik” biçiminde “An=Anum” 2000 girişi kapsadığından Yakın Doğu’nun en geniş tanrılar listesi olmuştur.

“An=Anum”un erken nüshaları yanında Eski Babil zamanında İsin, Nippur ve Mari’de bulunan metin kalıntıları sayesinde çeşitli yerel tanrı listeleri de belgelenmiştir. 2. binyılın sonlarına doğru ortaya çıkan *An=Anum sa ameli* listesi 152 tanrı adını zikreder. Bunların hepsi “En-bilulu=Marduk” (sulama kanalları tanrısı) kalıbına göre 19 ana tanrının tezahürleri olarak açıklanır. Sadece Türkiye’nin güneydoğusunda bulunan Sultantepe’de (Asurca: Huzirina) metin kalıntılarıyla tanıklanan, tepesinde Asur şehir ve imparatorluk tanrısı Asur’un bulunduğu bir liste, tipik Asur izleri taşır. Bu liste, 200 giriş bulundurur. Son olarak “Emesal Listesi”, kült şarkılarında kullanılan Emesal lehçesini öğrenmek için sözlüksel-gramatikal bir özettir. Birinci bölümü normal ve üçüncü sütunda açıklaması verilen Emesal biçimiyle 100’den fazla tanrı adından oluşur. Tanrı adlarının Emesal biçimleri örnek olarak *Enlil* yerine *Mulil*, *Ningirsu* yerine *Umunmersi* veya *İnanna* yerine *Gaşananna*’dır.

Kült Topoğrafisi Listeleri: Coğrafi ve kült topoğrafi listeleri de sözlük metinleri arasında sayılır. Sonuncusu yer ve tapınak adlarını listeler, bunların alışılmış Sümerce

adlarını Akadca açıklar ve tapınakta kendisine tapılan tanrıyı söyler. Kült topoğrafisi listeleri Nippur, Babil ve Asur'dan kalmıştır (son sözü edilen çağdaş adlandırmayla "Asur Tanrıları Kitabı" olarak adlandırılır).

Şerhler

1. yüzyılda, çeşitli eski metinlere şerhler yazıldı. Bunlarda ağırlıklı olarak kelime açıklamaları söz konusuydu ama "kült şerhleri" de vardı. Bunlar bir ritüelde kullanılan araç gereçleri, her seferinde aradaki ilişkiyi ayrıntılandırmadan bir tanrı adıyla eşleştiriyordu. Arka planda ritüelin alegorik yorumunun bulunması da muhtemeldir.

Adlar

Eski Doğu kişi ve tanrı adları genel olarak anlamlıdır. Adlar, kâtipler tarafından anlamsal olarak çözümlenmiş ve örnek olarak ismin bileşenleri kelime işaretleriyle gösterilmek suretiyle çözüme uygun olarak yazılmışlardır. Uzun kişi adları için sıkça bilinen kısa biçimler (Hypokoristika) kullanılmıştır. Eksiz biçimlerinde kişi adlarının çoğu ya Akadca *Warad-Sin* (Ay tanrısı - "Sin'in hizmetkârı") örneğindeki gibi tamlama halinde bir birleşik kelime ya da Akadca *Sin-iddinam* ("Sin bana bir oğul verdi"), *Sin-ahhe-eriba* ("Sin ölen kardeşlerimin yerine geçti" - Kitab-ı Mukaddes rivayetinde "Sanherib") gibi tam cümlelerden oluşuyordu. Kişi adları alışılmış olarak "tanrı adını kapsayan bir unsur"u, yani bir tanrının, kült yerinin veya kült ögesinin de adını ihtiva ettiğinden, içerik açısından çözümlenmeleri ve istatistiksel açıdan değerlendirilmeleri din tarihine de katkıda bulunabilir.

III. TANRILAR HAKKINDA GENEL BİLGİLER VE ESKİ DOĞU'DA ÇOK TANRICILIK

Tanrılar ve İnsanlar

Kült ve ritüel, kutsal ve dindışı alanlar arasındaki keskin sınırları tanır. Ne var ki tanrılar ve insanlar birbirini tamamlayan varlıklar olmakla birlikte örtüşmeler ve geçişler de mümkündür. İlk olarak Eski Babilce "Atra-Hasis Destanı"nda aktarılan tasavvura göre insan, kurban edilen bir tanrının eti ve kanıyla karılmış çamurdan yaratılmıştır. Böylece insanda tanrıdan bir parça vardır. Yeraltı dünyasında yaşamaya devam eden ruhu, bir anlamda yarı tanrı varlıktır. "Tanrı olmak", Hititçede "ölmek" anlamında (sadece krallar için belgelenmiş) bir ifadedir. -Tarihte yaşamış ise- MÖ 30. yüzyılda iktidarda bulunması ihtimal dâhilinde olan Uruk Kralı Gilgameş, MÖ 2600 civarında tanrı olarak kutsanmıştır. Adı, Şuruppag'da bulunan büyük tanrılar listesinde de geçmektedir. Destanlarda tanrıça *Ninsu(mu)n* Gilgameş'in annesi olarak geçer; orada zikredildiği biçimde söyleyebilirsek "iki çeyreği tanrı, bir çeyreği insan"dır. Akad Kralı Naram-Sin (yaklaşık 2254-2200) kendisini tanrı olarak kutsatmış, daha sonraki krallar da onu takip etmiştir. Musul'un kuzeyinde 1975 yılında yol inşaatı sırasında Naram-Sin'in orijinal yazması gün yüzüne çıkmıştır. Naram-Sin'in bu metinde tanrılaştırılması şöyle anlatılır: "Kudretli Naram-Sin, dünyanın dört bucağı bir olup kendisine saldırınca, *İştar*'ın ona olan sevgisi sayesinde bir yılda dokuz savaştan zaferle çıktı. İhtiyaç zamanında

şehrini temellerini sağlamlaştırdığı için ON'daki (şehir) TA'dan (tanrı) şehrinin (Akad) sakinleri, ondan şehirleri Akad'ın tanrısı olmasını istediler ve Akad şehrinin ortasında onun için bir ev (yani tapınak) inşa ettiler." Sekiz defa geçen "ON'daki TA'dan" kalıbı, her seferinde bir tanrı TA ve onun tapınağı ON'a işaret eder.

Adlar

Tanrı adları (teonimler) kural olarak öne çıkan ve bir yıldız resmeden AN ile işaretlenir. Kelime işareti olarak "gökyüzü/cennet" (Sümerce *an*) veya gök tanrısı *An* ve "tanrı" için kullanılır. Muhtemelen belirleyici kullanımı, en eski metinlerde belgelenen Venüs tanrıçası *Īnanna*'nın adının AN.MUŞ3 yazımına dayanıyordu. Bu yazımda AN gökyüzü veya gök cismi yönüne işaret ederken MUŞ3 amblemi olan "saz demeti"ni resmeder. Tanrı belirleyicisinin yazı çevrimi *dinanna*, den-ki örneklerinde olduğu gibi üste konan *d* ile gösterilir.

Pek çok tanrının, bir yandan bağımsız unvanlar ve sıfatlar nedeniyle diğer yandan aslen farklı tanrıların kaynaşması (Synkretismus) sonucunda birden fazla adı vardır. Birinci durum için bir örneği Kitab-ı Mukaddes'ten İsrail tanrısının rakibi olarak bilinen Baal temsil eder: Almancalaştırılmış biçiminin arkasında, hava tanrısının Ebla metinlerinde (24. yüzyıl) belgelenmiş olan unvanı kuzeybatı Sami dilinden *ba'l(u)* (efendi, tanrı) kelimesi bulunur. Gerçek ismi kuzeybatı Sami dilinde *Haddu* ve *Hadad*, Akadca *Addu* veya *Adad*'dir. Babil panteonunun Sümerce ve Akadca adı olan bazı ana figürlerinde senkretizm olduğu varsayılmalıdır: *Enki/Ea* (su ve bilgelik tanrısı), *Nanna/Su'en>Sin* (Ay tanrısı), *Utu/Şamaş* (güneş tanrısı), *Īnanna/İştar* (Venüs/aşk tanrısı), *İskur/Adad* (hava tanrısı) gibi. Benzer durumlar, klasik Antik Çağ'da *Zeus/Jüpiter*, *Hera/Juno*, *Aremis/Diana* gibi Yunanca-Latince karşılıkları için de geçerlidir. *Babil Yaratılış Destanı*'nın

sonunda tanrıların kendilerine kral olarak seçtikleri *Mar-duk* 50 farklı isimle övülür. Her ad bir dizede sözlü ve şematik temelde yorumlanır. İsimlerin sayısı sadece *Mar-duk*'un sahip olduğu gücün büyüklüğünün ifadesi değil, aynı zamanda sembolik sayısı 50 olan Sümer tanrıların kralı *Enlil*'in rütbesini aldığını da gösterir.

Eski Doğu inanışına göre ad eşyanın, özellikle de beşeri ve ilahi kişilerin özüne aittir. Tanrıların sözlü ve yazılı biçimdeki isimleri, başka kaynaklar yanında tanrı listelerinin veya *Babil Yaratılış Destanı*'nın gösterdiği gibi, teolojik düşünce ve spekülasyonların konusuydu. Lagaş'ın şehir prensi Gudea'nın MÖ 2100 civarında ay tanrısı hakkında yazdığı Sümer tapınağı ilahisinde, *Su'en* (daha geç dönemde *Sin*) adının "çözülemeyeceği" (yani yorumlanamayacağı) söylenir.

Tanrı adlarında, kişi adlarında olduğu gibi dile ve kültüre özgü nitelikler görülebilmektedir. Sümer tanrı isimlerinin basmakalıp bir yapısı vardır: En yaygın biçim *Nin-*, *Lugal-* veya *En-* ile onu takip eden bir ismin bir araya getirilmesiyle oluşturulanlardır. *Lugal* ve *en* "kral, efendi" gibi bir anlama gelir, *-nin* bunun "kraliçe, kadın efendi" anlamına gelen dişil karşılığıdır. Burada, "Efendi X" veya "X'in efendisi" tarzı eşlemeler veya tamlamalar söz konusudur ki bunlardan asli olan ilkidir. Bazı tanrı çiftleri, *En-* ve *Nin-* biçimlerinin birbirlerine karşılık geldiği uyumlu adlar taşır: Örnek olarak ana tanrı *Enki-Nin-ki* "efendi toprak" veya tanrıların kralı *Enlil* eşi ile *Ninlil* böyledir. *Nin*'in yazıldığı çivi yazısı işareti, "kadın" (kasık üçgeninin piktogramı) işaretiyle birleştirilir ve böylece kadınsı bir çağrışıma gönderme yapılmıştır; "kız kardeş" de aynı işaretle yazılır. Yine de *nin* ile oluşturulmuş tanrı adlarının çoğu, bekleneceği üzere kadın değil, tanrıları gösterir! Bu soruna bugüne kadar genel kabul görmüş bir açıklama ortaya konamamıştır. Olası açıklamalar, *nin* sözcüğünün bir zamanlar cinsiyet açısından nötr olduğu veya *Nin*-tanrıların hepsinin başlangıçta dişil olduğu yönündedir. Ugaritçe tanrı adı yapmanın tipik bir yolu, iki

ismin birleştirilmesidir: Örnek olarak Mezopotamya'daki *Enki/Ea*'ya karşılık gelen zanaatkâr tanrısı "yaratıcılık ve akıl" gibi bir anlama gelen *Kotar-wa-Hasis*'tir.

Kozmik İşlevsel Yönler

Genel olarak her bir tanrı kozmik bir varlığı temsil eder. Tanrılar aracılığıyla temsil edilen kozmos, tanrı listelerinde gösterildiği gibi doğa, insan ve kültürü soyut yönleriyle birlikte içine alır: gökyüzü (*An/Anum*), yeryüzü (*Uraš*), yeraltı (*Ereşkigal, Nergal*), deniz (*Nammu*), tatlı su (*Enki/Ea*), ateş (*Girra*), ay (*Nanna/Sin*), güneş (*Utu/Şamaş*), Venüs yıldızı (*İnanna/İştar*), cinsellik ve doğurganlık (*İnanna/İştar, Nanaya*), hamilelik ve doğurganlık (ana tanrıça), rüzgâr ve fırtına (*İskur/Adad*), vahşi hayvanlar (*Sumuqan/Şakkan*), balıklar ve kuşlar (*Nanşe*), balıkçılık (*Adagbir*), yılanlar (*Nerah*), tarım (*Ninurta, Enkimdu*), sulama (*Enbilulu*), tahıl (*Nissaba/Ezinu/Aşnan*), tuğla (*Kulla*), mimari (*Muş-dama*), dokumacılık (*Uttu*), çömlekçilik (*Nunurra*), demircilik (*Ninagal, Kusigbanda*), diğerleri yanında zanaatlar, müzik (*Lumha, Dunga*) ve çalgılar (örnek olarak *İnanna*'nın liri *Ninigizbarra*), tören aletleri ve tapınak bölümleri, yazı (*Nissaba, Nabu*), büyü (*Ningirima, Enki, Asaruludu/Marduk*), şifacılık (*Gula*), kurban edilen şeylerle yapılan falcılık [Hieroskopie] (güneş tanrısına, hava tanrısına ve başkalarına), rüyalar (*Mamu* diğerleri yanında) ve rüya tabiri (*Nanşe*), "doğruluk" (*Nin-gina/Kittu*) ve "adalet" (*Nin-sisa/Mişaru*), hastalık ruhları ve hayaletler. Bazı tanrılar kozmik bir varlıkla doğrudan değil de eşi, çocuğu veya hizmetçisi olarak başka bir tanrı aracılığıyla birleştirilebilir. Birincil kozmik açıyla başka işlevler de ilişkilidir: En yüksek yargıç olarak güneş tanrısının işlevi gizli olanı görünür kılan ışığı ve yukarıdan bakarak her şeyi gördüğü yörüngesiyle ilişkili olabilir. Ara sıra bir tanrı çifti bir varlığın birincil veya ikincil yönünü temsil edebilir: Örnek olarak güneş tanrısı *Utu/Şamaş*'ın karısı (şafak) "gün ışığı" iken hapishane tanrıçası *Nungal*'ın kocası durumu dile getiren *Bird/tu* "pranga" adını taşır.

Yaratılış mitolojisi açısından güncel kozmosun tanrıları-
nı, üstesinden gelinmiş bir dünyanın “tutsak” ve yeraltı
sakini olarak hayal edilen ilkel tanrılarından ayırt etmek
mümkündür.

İlahi Dünya Düzeni ve Yönetimi Algısı

Kozmos kuruluşu ve yönetimi hakkındaki fikirler, Sü-
merlerde kendine özgü kavramlar biçiminde yansıması-
nı bulmuştur. Bu fikirlerin temel terimleri *me* ve *nam'* dir.
Birincisi, geleneksel olarak bağlama göre “ilahi güç” veya
“kült kuralları” olarak çevrilmiştir. Bu, dünyanın “bile-
şenleri”ni veya “kurumları”nı temsil eder. Etimolojik
olarak belki *me* “olmak” fiili veya “kendi” kelimesi ile ay-
nıdır. Akadca eşdeğeri *parşu* biçimindedir. Bu kelimenin
ise Sami kökü “ayırarak” anlamına gelen bir çoğul keli-
medir. *Me*'ler her şeyden önce *İnanna* ve *Enki* ile ilişkilendirilmektedir. Daha Şuruppag ve Abu Salabikh'ten kalan
en eski mitolojik metinlerde *İnanna* ve onun 50 *me*'sinden
söz edilir. “*İnanna* ve *Enki*” efsanesi, *İnanna*'nın sarhoş
Enki'den *me*'leri hıleyle nasıl ele geçirip Uruk şehrine
götürdüğünü anlatır. Bu metinde yüzden fazla *me*, isim
isim sayılır. Orijinaldeki sırayı takip eden aşağıdaki seç-
ki, kavramın anlam olarak genişliği hakkında bir fikir ve-
rebilir: *en* rahiplik, tanrısallık, kraliyet tahtı, kral asası, ço-
banlık, kraliyet; *işib* rahiplik, *lumah* rahiplik, gerçek, kılıç
ve hançer, siyah elbise, renkli elbise, ense tıraşı, tapınma
sırasında kullanılan küçük heykelcikler, su taşkını, cinsel
ilişki, öpme, fahişelik, kült fahişesi, yüksek sesle konu-
şma, fısıldayarak birini karalama, müzik, yaş, kötülük,
doğruluk, yolculuk hali, mesken, marangozluk, hasır
minder dokumacılığı, bilgi, saygı, sessizlik, aile, kavga,
zafer, öğüt, karar verme, kös davulu, davul...

Nam terimi, *tar* (ayırarak) fiiliyle yakın ilişki içinde
görünür; birleşim geleneksel olarak “kaderi belirlemek”
biçiminde verilir; Akadcada bu, *şimta şiamu*'ya (kaderi
belirlemek) karşılık gelmektedir. Dünya düzeninde ken-

dilerine bir yer ve işlev ayrılan yeni devreye girmiş kişi ve nesnelerle ilgili olarak çoğunlukla “kaderin belirlenişi”nden söz edilir. “İyi kader takdir etmek”, “kutsamak” gibi bir anlama gelir. İnsan kaderinin önemli bir yönü ölüm olduğu için *namtar* (kader) ölüm ruhunun da adıdır. Kaderi belirleme gücü ilkesel olarak büyük tanrılara, özellikle de *Enlil*’e uygun düşüyordu. *Enlil* tarafından yönetilen dünya düzeni, efsanede *Enlil*’in malı olan bir “kader tableti”ne sıkıştırılmıştı. *Babil Yaratılış Destanı*’nda Marduk bu kader tabletini ana tanrıça *Tiamat* ve onun komutanı *Kingu*’nun mülkiyetinden alır.

Küçük Asya’da tanrıçalar *Gulşeş* figüründe başka bir anlayış buluruz. Bunlar tıpkı Yunan *Moiren* ve Latin *Parzen* gibi, büyük tanrılarının gerisinde kaderi belirleyen bir tür ak saçlı pir olarak kaderleri belirler.

Görünümler, Nitelikler ve Semboller

Eski Doğu tanrıları ile onları temsil eden kozmik varlıklar arasındaki ilişki değişkendir. Tanrılar bu varlıklarda tezahür edebilirler, ne var ki onlarla aynı değildirler. Astronomik işaretler dizisi *Enuma Anu Enlil*’in mitolojik girişi, güneş ve ayın *An* ve *Enlil* tarafından zaman ölçücü olarak yaratıldıklarını açıkça tespit eder. Kozmik tezahürlerin arkasında, çeşitli şekillerde tasvir edilebilecek ilahi kişiler vardır. Örnek olarak öncelikli tezahür biçimi gök cismi olan ay tanrısı *Nanna/Sin* insan kılığında resmedilir. Boynuzları yeni ay hilalini oluşturan boğa, yıldız sürüsünün çobanı veya “büyük gökyüzü kayığı” ve onun kaptanı olarak görülebilirdi. Baş tanrılar saf insan kılığında resmedilirken alt seviyede olanlara, “canavarlar” adını da verdiğimiz daha düşük seviyedekiler insan ve hayvan kısımlarından oluşan karışık varlıklar olarak ortaya çıkarlar. Bir zamanlar Yeni Asur saraylarının kapısını bekleyen insan başlı boğalar, iyi “koruyucu canavarlardı” Lohusalık ateşine neden olan kötü canavar *Lamaštu*; dişi aslan kafasına, eşek kulağına, kartal pençesine

ve zaman zaman da kanatlarına sahip bir hilkat garibesi olarak tasvir edilirdi.

Antropomorfik resmedilen tanrıların çok yaygın bir özelliği, 3. binyılın ortalarında Sümerlerde ortaya çıkmış olan boğa boynuzu ile süslenmiş “boynuz taşlar” idi (Görsel 3). Akad döneminde (MÖ 23.-22. yüzyıllar) insanlar tarafından da giyilen, özenle yapılmış sargı biçimindeki bir elbise, sonraki yüzyıllarda tanrıların ikonografik bir işareti haline geldi.

Eski Doğu inancına göre ilahi varlıklar Sümerce *mela/em*, Akadca *melammu*, *şalummatu* veya basitçe *puluhtu* (korku) adı verilen ürkütücü bir parlaklıkla çevrilidir. *Gilgameş Destanı*, *Enlil*’in emriyle sedir ormanını koruyan dev *Huvava*’nın böyle yedi aurayla çevrili olduğunu anlatır. Bu parlaklık aynı zamanda krallar için de ayırt edicidir: Mesela imparatorluk tanrısının vekili olarak savaşa giden Asur krallarının yazıtları, kralların “korkunç parlaklıkları”nın düşmanı alt ettiğini iddia eder.

Bundan başka tanrılar münferit izler, sıfatlar ve özel işaretler veya semboller de taşır. Örnek olarak *İsimud/Usmu*, *Enki/Ea*’nın veziri, tıpkı Roma’nın Janus’u gibi iki (veya dört) farklı yöne bakan yüze sahiptirler. *Babil Yaratılış Destanı*’na göre *Marduk*’un da dört gözü vardır. Kamış demeti, tanrıça *İnanna* ile ilişkiliydi, çünkü adının yazıldığı en eski çivi yazısı resmi öyleydi. Ay tanrısı *Nanna* (dŞEŞ+NA > dŞEŞ.KI) ile kült şehri Ur’un (ŞEŞ.UNU-Gki “ay tanrısının mekânı”) yazıldığı çivi yazısı işareti ŞEŞ de benzer bir işaretten kaynaklanır. Güneş tanrısı, ay tanrısı ve Venüs tanrıçası söz konusu gök cisimlerinin stilize edilmiş temsilleriyle ikonografik olarak sembolize edilmiştir; hava tanrısı ise bir nitelik olarak elinde de tutabildiği bir çift veya biçimlendirilmiş şimşek demetiyle sembolize edilir. Bir inek rahmi ana tanrıçanın “omega [Ω] biçimli” sembolünün arketipidir. Başka nitelikler veya sembollere örnek olarak şunları verebiliriz: güneş tanrısı *Utu/Şamaş*’ın testeresi, *Marduk*’un küreği ve yılan

ejderhası, kâtiplerin tanrısı *Nabu*'nun kalemi, şifa tanrıçası *Gula*'nın köpeği, *Inanna/İştâr*'ın aslanı, Nergal'in aslan başlı topuzu, *İştaran*'ın yılanı, *İşhara*'nın akrebi ve *Enki/Ea*'nın keçibalığı.

Tanrı Sayıları

Önemli tanrıların bazılarına, adlarının yazılmasına yaran numaralar verilmişti. Çıkış noktası, ayların standart gün sayısı olan 30 idi: Bu ay tanrısı ile birleştirilebilir ve Eski Babil zamanından itibaren Akadca adı *Sin*'in yazılışında kullanılmış olabilir. Kızı *İştâr*'ın adı için 15 sayısının biraz daha geç ortaya çıkan kullanımı bununla ilişkili olabilir. Hava tanrısı *İskur/Adad*'ın adı, Orta Babil zamanından itibaren sıkça 10 sayısını gösteren işaretlerle yazıldı. Bu, ilgili çivi yazısı işaretinin aynı zamanda Sümerce *umun* (rab) için de kullanılmasıyla açıklanabilir. Nitekim bunun kuzeybatı Sami dilindeki eşdeğeri olan *Ba'l* (*Baal*), tanrının çok yaygın bir unvanı idi. Güneş tanrısı *Utu/Şamaş*, 20 ile eşleştirilmişti. Ayın 20. günü zaten genellikle güneş tanrısı için kutsal olduğundan burada ve diğer durumlarda aylık kült takvimiyle bir bağlantı vardır.

Yıldızlar

Güneş, ay ve Venüs gibi panteonun ana figürlerinin eşleştirildiği büyük gök cisimleri yanında Babil'de diğer yıldızlar da erken zamanda gözlemlenmiştir. İlk yıldız katalogları Eski Babil zamanından kelime listelerinde bulunur. Aşağı yukarı aynı zamanlarda kurban falına bakan kişi gece duasında şöyle yalvarır: "*Girra* (ateş tanrısı), *Erra* (yeraltı tanrısı), yay, boyunduruk, *şitaddarum* (avcı takımyıldızı, -kelime anlamı belli değil-), ejderhalar, ayı (büyük, küçük), oğlak, bizonlar ve yılan yetişsin! Bakacağım kurban falında, kurban edeceğim kuzudadır gerçek!" Burada sayılan yıldızlar gerçi ilahi bir belirleyici olmadan yazılmıştır ama bağımsız ilahi varlıklar olarak

görünmektedir. Daha sonraki gelişme, “alışılmış” bütün tanrıları bilgili tanrının adını taşıyan yıldızlar ve takım-yıldızlarıyla özdeşleştirmeye doğru gider. Yıldızlı gökyüzü, *Anu*, *Enlil* ve *Ea*’ya bağlı olan üç “yola”, diğer bir deyişle bölgeye ayrılır. Güneşin yıldızlı gökyüzündeki yıllık seyrine bilhassa dikkat edilmiştir. Seyir başlangıçta 17’ye, daha sonra takımyıldızlarıyla işaretlenmiş 12 bölüme ayrıldı. Yıldızların artan önemi göz önüne alındığında, sadece kehanet amaçları için değil, 1. binyılda Eski Doğu dininin “astralizasyonu”ndan söz edilmiştir. Yıldızlı gökyüzüyle ilgilenme Yunanlar ve Romalılar tarafından da Mezopotamya kültürünün karakteristik bir özelliği olarak algılanmıştır, “Keldaniler”, “yıldız falcısı” ile aşağı yukarı aynı anlama geliyordu. Bugünkü yıldız adlarının çoğu, zaman zaman yanlış anlamalar ve yeni yorumlar ortaya çıkmış olsa da en nihayetinde Aramiceye, Arapçaya, Yunancaya, Latinceye ve başka modern dillere taşınmış olan Eski Doğu adlandırmalarına dayanır. Zaten Venüs yıldızının hem Eski Doğu’da hem de Akdeniz havzasında bir aşk tanrıçasıyla (*İnanna/İştara* ya da *Afrodite/Venüs*) özdeşleştirilmesi tesadüf olamaz. Paralellikler yeraltı tanrısı ve savaş tanrısı *Nergal* ya da tanrıların kralı *Marduk* ile ilişkilendirilen Mars ve Jüpiter gezegenlerinde de görülür. Yukarıda alıntılanan “gecenin tanrılarına dua” yıldız adı “ayı” farklı çevirileriyle günümüze kadar korunmuştur. Güneşin seyrini işaretleyen 12 takımyıldızı, Yunanlar tarafından *zodyakòs kýklos* (Zodyak) olarak kabul edildi. Eski Doğu’dan kalan isimleri çevrilmiş (ve kısmen yeniden yorumlanmış) olarak bugün hâlâ kullanımdadır.

Cinsiyet

Antropomorfik tanrı anlayışları tanrıların cinsiyetini ve buna bağlı olarak da kozmik varlıkların iki cinsiyetten biriyle ilişkilendirilmesini içerir. Bu tür içermeler kültürlere özgüdür. Mezopotamya’da örnek olarak gökyü-

zü (*An/Anum*), fırtına ve gök gürültüsü (*İskur/Adad*), ay (*Nanna/Sin*), güneş (*Utu/Şamaş*), ateş (*Girra*), tatlı su (*Enki/Ea*), tarım (*Ninurta*) ve pek çok el zanaatı tanrılarla; deniz, (*An/Anum*), tahıl (*Nissaba/Aşnan*), hekimlik, (*Gula*), rüya yorumu (*Nanşe*), dokumacılık (*Uttu*), biracılık (*Ninkasi*) ve hapisane (*Nungal*) ise tanrıçalarla ilişkilendirilmişti. Venüs yıldızı Sümerler arasında özü itibarıyla bir tanrıçayla, Sami dilindeyse akşam yıldızı olarak bir tanrı ve sabah yıldızı olarak bir tanrıça ile ilişkiliydi. Ne var ki Mezopotamya'da dişil yorumu yine de baskındır. Güneş Mezopotamya dışında kısmen dişil, deniz ise eril (*Ugarit*lerde ve Küçük Asya'da) görülür. Mezopotamya'da bir eril ve bir dişil ana karakterle tasvir edilen yeraltı istisna teşkil eder. "*Nergal ve Ereškigal*" mitinde bir araya getirilmiş olan bu iki tanrı belli ki farklı geleneklerden ortaya çıkmıştı. Art zamanlı değişiklikler ise seyrek gözlemlenir. Bira tanrıçası Ninkasi ya da Lisi(n)'in cinsiyetinin değişmesi buna örnek verilebilir. Ana tanrıçanın kızı olan Ninkasi ya da Lisi(n) (de) daha sonra erkek olarak kabul edilmiştir. Bir diğer örnek de yazı sanatında olmuştur. Yetki, karşı cinsten bir tanrıya geçer: Eski hami olan tahıl tanrıçası *Nissaba*, 2. binyılın yükseleni Nabu'nun kâtipliğin hamisi görevini üstlenmesi üzerine kovulmuştu.

Aile, Saray Halkı ve Başka Gruplaşmalar

Mezopotamya panteonunun yapısındaki temel ilkeler, aile ve saray ahalisidir. Bu, her şeyden önce tanrıların çiftler halinde düzenlenmesi anlamına gelir. Bu sırada çoğunlukla çiftlerden biri baskındır, öteki, genellikle yalnızca sistemden kaynaklanan bir tamamlayıcıyı oluşturur veya eş tarafından temsil edilen varlığın tali bir yönünü temsil eder. Eşi olmayan (ve hâkim geleneğe göre çocuksuz) bir büyük tanrı, Venüs yıldızı tanrıçası, cinsellik ve savaş tanrısı *İnanna/İştar*'dır. Ama burada sadece görünüşte bir istisna söz konusudur, çünkü o da mitte bir yandan genç bir sevgiliyle, çoban *Dumuzi/Temmuz* ile

ilişkidedir, öte yandan tam da kadınlığın kızlara özgü evlilik öncesi yönünü temsil ederken diğerleri hamilelik, doğum ve anne şefkatinden sorumlu ana tanrıça karakterinin şeklini alır. Evli çiftler yanında tanrılara kardeşler, atalar ve çocuklar da uygun görülmüştür, bunlar dört ila beş kuşaktan oluşan devasa aileleri oluştururlar. Önemli tanrılar tipik olarak modern zamanlarda Arapça “vezir” unvanıyla anılan seçkin hizmetkâr ve ulak figürlere sahiptir. Bundan başka saray halkına sûtanneler, danışmanlar, müzisyenler ve çalgıcılar, berberler, çobanlar, bekçiler ve başkaları da dâhildir. Tanrısal saray çevresi kraliyet sarayındaki ve tapınaktaki ilişkileri yansıtır. Merkezi tanrı, kendi kült imgesiyle burada bulunur, aile ve maiyeti de kült imgeleri, amblemler, kült aygıtları veya bileşenleri biçiminde bulunur.

Tanrılar, Ugarit’te bulunan bir tanrı listesinde bizzat tanrı olarak görünen konsey toplantılarına (Sümerce *un-kin*, Akadca *puhru*) katılırlar. Bu konsey toplantısı tarihi olarak ancak kısmen kavrayabileceğimiz gerçek bir kurumu yansıtır. *An* veya *Enlil* bu ilahi konseyin başıdır. Konseyin Sümerce *ubşu-unkinak*, Akadca *ubşukkinakku* adı verilen mekânı Nippur’da, *Enlil*’in sarayındadır.

Tanrılar sıkça Akadca *Anu(na)kku* ve *Igigu* adı verilen iki gruba ayrılır. İlk adlandırma *a-nun-ak-ene* (“tanrılar” soylu tohum) kelimesinden gelir. Ötekinin kökeni belli değildir, Sümercesi *Nun-gal-ene* (büyük prensler) biçiminde verilir. Her iki terim de tek başına veya kombinasyon halinde büyük tanrıların hepsi için şiirsel bir ifade olarak kullanılabilir. Bazı belgelerde yine de *Anu(nna)kku* yeraltı tanrılarını, *Igigu* ise yeryüzündeki tanrıları gösterir. Ayrıca sabit sayıda üyeye sahip birkaç küçük tanrı grupları da vardır. En sık görülen yedilerdir (yedili gruplardır). “(Kötü) yediler” doğal bir temele, yani Ülker takımıyla dızına, ötekilerse yapay düzenlemelere dayanır. Böylece tanrı listesi *An=Anum* bir zeylde Sümer tanrıları gibi (*An*, *Enlil*, *Ea*, *Sin*, *Şamaş*, *Adad*, *Ninurta*) “milli” yedileri bir araya getirir, bunların karşısında Akad, Gutium ve

Elam'ın yedi tanrısı bulunur. İkiler (ikili gruplar) örnek olarak tanrılar listesinde güneş tanrısı *Şamaş* ya da hava tanrısı *Adad* ile özdeşleştirilen hava tanrısı *Şullat* ve *Haniş* ile başlangıçta yeraltı dünyası tanrısının farklı görünümüleri olan "büyük ikizler" *Lugalirra* ve *Melamta'ea'* dır. Eski Doğu çağının sonlarına doğru örnek olarak Palmira'daki *Bel* (hava ve gökyüzü tanrısı) - ' *Aglibol* (ay tanrısı)-*Yarhibol* (güneş tanrısı) gibi üçlü oluşumlar da yaygınlaşmaya başlamıştı. Eski Doğu kültür çevresinin dışında da tanrı grupları yaygındır. Bu hususta 12 Olympos tanrısı, 9 Müzler ya da Musalar, 3 Mireler ya da Moiralar/Parzlar veya 3 Haritler/Graziler gibi örnekler zikredilebilir.

Hiyerarşi

Antik Mezopotamya panteonu, aile ve saray yapısından kaynaklanan pek çok dereceye sahiptir. Panteonun tamamı az sayıda önemli tanrının hükmü altında olup, sözde tek bir tanrı-kral tarafından yönetilir. Yazılı kaynakların başlangıcında bu, *Enlil*'dir. Öbürlerinden üstün olması, yeri ve göğü birbirinden ayırmasından kaynaklanan yaratıcı rolü mitolojik olarak temellendirilmiştir. Adı "ilahi yüce" anlamında metonimik olarak kullanılabilir, hatta Akadcada bu üstün mevkiyi göstermek için bu kelime-den soyut ad *ellilutu* (Enlillik) türetilmiştir. Benzer bir üst mevkiye gökyüzü tanrısı *An/Anum*, su ve yaratıcılık tanrısı *Enki/Ea* sahiptir. Sonuncusu başlarda belki de *Enlil* kozmogonisiyle rekabet içinde olan, gökyüzünün ve yeryüzünün ilk denizden ortaya çıktığı yönünde bir yaratılış mitolojisinin başkahramanıydı. Her iki anlayışta da gök (tanrısı) güncelliğini koruyan ilk tanrı olarak önemli bir rol oynar. Öyle ki her sıralamada *Enlil* ve *Enki/Ea*'dan önce birinci sırada bulunur. Sıkça *An*, *Enlil* ve *Enki/Ea*'dan sonra ana tanrıça *Ninmah/Ninhursag/Belet-ili* sayılır. Bu *Enlil*'in kız kardeşi ve onun ilk doğan oğlu *Ninurta*'nın annesi ama ayrıca *Enki*'nin eşi olarak da geçer. Benzer derecede yüksek bir mevkiye cinsellik, doğurgan-

lık ve savaştan sorumlu Venüs tanrısı *İnanna/İştar* sahipti. Bir rivayete göre o, gök tanrısı *An/Anum*'un yoldaşı ve kızıdır. *Enlil*'le önem bakımından oğlu *Ninurta* yarış halindeydi. İkinci binyıl boyunca Babil'in şehir tanrısı *Marduk*, Babil panteonunun en yüksek mevkisine yükseldi; soyca *Enki*'ye bağlandı ama *Enlil* ve *Ninurta*'nın özelliklerini de üstlendi. Zaman zaman birinci binyılda tanrı *Nabu*'nun benzer biçimde yükselişı dikkat çeker. Asur'da, şehir ve imparatorluk tanrısı *Asur* en yüce tanrı kabul edildi. Mezopotamya dışındaki ülkelerde de genel olarak Ebla'da *Kura*, Ugarit'te *İl/Dagan*, Hitit İmparatorluğu'nda "hava tanrısı *Hatti*", Tyros'da (ve Karthago'da) *Melkart*, Ammon'da *Milkom*, Moab'da *Kamoş*, Edom'da *Kaus* ve İsrail'de *YHVH* gibi muayyen bir tanrı, resmi panteonda en üst mevkide yer aldı.

Yer İlişkisi, Yerel Panteonlar

şehirler ve mekânların her biri yerel panteonun ve kültürün merkezinde yer alan belli bir tanrı ile özel bir şekilde ilişkilendirilmişti. Bu, Babil ve Asur gibi şehir tanrılarının (*Marduk* ya da *Asur*) kültür merkezi olmaları yanında başka pek çok tapınağı ev sahipliğı yapan daha büyük şehirler için de geçerliydi. Mari gibi yüceltilen tanrılar arasında açık bir üstünlüğün kaydedilmediğı şehirler çok nadirdir ve Uruk (*An* ve *İnanna/İştar*) veya Kiş (*Zababa* ve *İnanna/İştar*) gibi şehirler azdır; bunlar da muhtemelen farklı yerleşim yerlerinde gelişmiştir. *Enlil*'in panteonun başı olarak bulunduğu Nippur'da, oğlu *Ninurta* da eşi *Nin-nibru* (Nippur'un kraliçesi) ile önemli bir rol oynuyordu. Tanrılar ve kültür mekânları arasındaki sıkı ilişki, bazı yer adlarının yazılışının o yerin tanrısının yazılışıyla aynı olmasında (Nippur/*Enlil*, Ereş/*Nissaba*, şuruppag/*Sud*) veya ondan türemiş olmasında görülür. Güney Mezopotamya'da panteonun ana karakterleri önemli şehirlere neredeyse tamamlayıcı bir şekilde dağılmıştır. Bu durum, erken dönem siyasi ve kültür ilişkilerini yansıtır olabilir. Panteonun mekâna ve bölgeye bağılığı, "Hatti diyarının

1000 tanrısı” veya “Ugarit tanrıları” gibi ifadelerde de kendine yer bulur.

Dini Çoğulculuk

Yakın Doğu çok tanrıcılığı, dogmatik temele dayanan bir dini inanç değildi, aksine onun belirleyici yönü çelişkili fikirlere de izin veren bir tür çoğulculuktu. Örnek olarak gök tanrısı *An* ya da ay tanrısı *Nanna/Sin* tanrıça *İnanna/İştar*’ın babası kabul edilir. Aynı tanrı farklı yerel panteonların başında bulunabilir ve böylece farklı mekânlarda kült olarak var olabilirdi. *İnanna/İştar*’ın kült mekânları dikkat çekici derecede yaygındı. Bu gibi durumlarda “yerel görünüm biçimleri”nden veya “hipostas”lardan söz edebiliriz. Bu olguyla başa çıkmanın ilginç bir kanıtı, İştar karakterlerinden biri olan “gece tanrıçası” için yeni bir ibadet alanının kutsanması için düzenlenen bir Hitit töreninde bulunmaktadır. Bu metinde tanrıya şöyle yalvarılır: “Yüce tanrı! Özünü koru ama tanrısallığını böl! Yeni bir tapınağa gel ve onurlu yerini al!” Hitit İmparatorluğu’nda güneş tanrıları ve tanrıçaları aynı anda yüceltilmiştir.

IV. ESKİ DOĞU TANRILAR DÜNYASININ ANA KARAKTERLERİ

Aşağıda Eski Doğu'nun en önemli tanrıları tanıtılacaktır. Söz konusu tanıtma Mezopotamya'da ve kısmen de Mezopotamya dışında bilinen Sümer-Babil panteonuna dayanmaktadır. Mezopotamya dışındaki karşılıklarına ise ilgili bölümün sonunda değinilecektir.

Gök Tanrısı *An/Anu(m)*

Sümer gök tanrısı *An*, adının tanıklığına bakılırsa aslen tanrılaştırılmış göğün ta kendisidir. Adı, Akadca *Anu(m)* biçiminde alınmıştır. Görece en büyük tanrı olarak değerlendirilir ve bununla uyumlu olarak tanrılar sayılırken veya tanrı listelerinde ilk sırada zikredilir. Bununla beraber, mitolojide daha çok pasif bir rol oynar. Eski zamanlarda *Uraş* onun eşi olarak geçer. Aynı adı, Kuzey Babil'deki Dilbat'ta kutsanan bir tanrı da taşır. Burada "yeryüzü" anlamına gelen eski bir kelime söz konusudur. Aynı kelime, biraz farklı bir biçimde *Ninurta* adında da gizlidir. En eski zamanlarda yeryüzünün cinsiyeti konusunda farklı anlayışların söz konusu olduğu açıktır. Göğü ve yeri *Enlil* ayırmıştır, bu yüzden de *Enlil*, *An*'dan, yani yeryüzünden ya da her ikisinden türemiş olmak zorundadır. Ama sadece ara sıra "*An*'ın oğlu (ya da halefi)" olarak adlandırılır. Yeni kurgularda, Akadca *Anu(m)* yanında bir de dişi *Antu(m)* oluşturulmuş, gök tanrısının böyle adlandırılmış olan eşi "yeryüzü", *İştar* ile ama "(Ana)deniz" ile de özdeşleştirilmiştir. Tanrı listesi *An=Anum*; *An*'a, *Uraş-Ninuraş* "yeryüzü-dişi yeryüzü" ve *Duri-Dari* aşağı yukarı "süreklilik-sonsuzluk"un da

arasında olduğu bazı ebeveyn ifte atıfta bulunur. Bu, gök ve yerle başlayan bir kozmogoniye, büyük gök ve yerin bir ana denizden doğduğu biçiminde başka bir kozmogoniye dâhil eder. Dikkat çekici olan, *An'*ın yanında kendisiyle aynı seviyede *Ki* (yeryüzü) adında bir eş bulundurmaması gerçeği, bu kelimenin sadece “yeryüzü” değil aynı zamanda “yeraltı” anlamına da gelebilmesi, bunun ise panteonun başka bir ana karakteri tarafından tutulmuş olması ile ilişkili olabilir. *An'*ın asıl kült merkezi Uruk'tur. Orada eski zamanlarda “kutsanmışı” daha sonra kızı olarak gösterilen Venüs tanrıçası *İnanna/İştar* ile sıkı ilişki içindedir. Helenistik Uruk'ta *Anu* kültü, olasıdır ki *Anu*, *Zeus* ile özdeşleştirildiği için geç bir gelişme yaşar.

Enlil, Yaratıcı Tanrı ve Panteonun Başı

Enlil kozmogonik açıdan gök tanrısı *An'*a tabidir, ancak yeri ve göğü ayırmak suretiyle mevcut kozmosun yaratıcısı olmuştur. Mitlerde ise Sümer panteonunun faal efendisi olarak ortaya çıkar. “Layık olan” diye çevirebileceğimiz bir anlama gelen Sümerce unvanı *Nunamnir* de bu mevkie işaret eder. Bu unvanı sadece o taşır. *Enlil'*e bir dizi ana baba atfedilir. Bunların ilk *Enki-Ninki* (Bay-Bayan Yeryüzü) adını taşır. Belli ki gök ve yerin hâlâ ayrılmamış kütlesinde yaşadıkları ve yaratma eyleminde öldükleri varsayılmıştı. Çünkü adlarına düzenlenen yas törenleri *Taşritu* (başlangıç) ayında *Enlil'*in Nippur'daki kült merkezinde yapılırdı.

*Enlil'*in Nippur'daki tapınak kllyesinin adı *E-kur'*dur (dağ evi). *Enlil'*in kendisi Sümer şiirinde sıkça *kur-gal* (büyük dağ) olarak adlandırılır. Büyük oğlu *Ninurta*, aynı zamanda kız kardeşi olarak da geçen ana tanrıça *Ninhursag* (dağların kraliçesi) ile olan ilişkisinden dünyaya gelir. *Enlil'*in “dağ” ve “sıradağlar”la bağının arka planı metinlerden pek belli değildir. Oğlu *Ninurta* her şeyden önce bir tarım tanrısıdır. Gerçek eşi, adı kendisinininkiy-

le uyumlu olan *Ninlil*, tahıl tanrısı *Nissaba* ile ambar başı *Haja'*nın kızlarından biridir; Şuruppag'ın şehir tanrısı *Sud* ile -herhalde bu mekân bırakılıp *Sud* kültü *Ninlil*'in bir tapınağı bulunan Nippur ya da Nippur yakınlarındaki Tummal'a aktarılınca- özdeşleştirildi. Akrabalık ilişkileri *Enlil*'in de bir tarım tanrısı olduğunu gösteriyor. Adının EN (efendi) ve E2 (ev) karakterlerinden oluşan en eski yazılışı da buna işaret ediyor olabilir, çünkü "ev" ile tarıma dayalı yaşam biçiminin çekirdeği olarak "ev idaresi"nin tamamı kastedilmiş olabilir.

Eşi *Ninlil*'in adı, NİN (hanımefendi), E2 işaretine benzeyen, "hasır yolluk" kavramıyla da akraba olan KİD işareti ile yazılır. Ancak 3. binyılın sonlarına doğru KİD her iki adın da yazımında kullanılan ikinci işaret oldu. Ortak ad parçası *lil*'de "esinti" anlamına gelen bir kelimenin olduğu ileri sürüldü ve *Enlil* adını "esinti efendisi" ya da (gök ve yer arasında) "ara bölgenin efendisi" olarak anlamlandırılmaya çalışıldı. Ancak bu, *Enlil*'in (ve *Ninlil*'in) rüzgârla başka bir yerde herhangi bir ilişkisi görülmediği için çok belirsizdir. Akadca *E/İlil* söyleyişinden hareketle, adın Sami dilindeki *il-* (tanrı) kelimesinden geldiği ve Sami kökenli bir halk tabakası tarafından bölgeye tanıtılan *Ellil*'in, Nippur'un asıl şehir tanrısı *Ninurta*'yı yerinden ettiği de varsayıldı. Akadca söyleyiş, Akadca bir ses kuralıyla açıklanabilir. Buna göre *n* takip eden ünsüzlerden biriyle benzeşir. Oldukça erken kanıtlanan yer adı Nippur'un tanrı adı *Enlil* ile yazılışı da bu hipotezin doğru olmadığını gösterir.

Enlil Ninhursag aracılığıyla sadece *Ninurta*'nın babası değil, "Enlil ve *Ninlil*" mitinin de aktardığına göre *Ninlil*'i iğfal etmek suretiyle ay tanrısı *Nanna/Sin*'i, yeraltı tanrıları *Meslamtae*'ye ve *Ninazu*'yu ve ayrıca su kanalı tanrısı *Enbilulu*'yu da peydahladı. Ay tanrısının çocukları, aynı zamanda *Enlil*'in torunları *Utu/Şamaş* ve Venüs tanrısı *İnana/İştâr*'dır. *Enlil*'in geniş saray ahalisinden burada cariyesi *Şuzianna* ile veziri *Nuska/u*'yu zikretmekle yetinelim.

Enlil'in hâkimiyeti pek çok mitte tehlikeye girer. Şeytani *Anzu* kuşu, ondan “kader tahtası”nı çalarsa da *Ninurta* onu geri almayı başarır (*Anzu* miti). *Ninurta*, babasının makamına itiraz ederse de *Enlil*'in ülkesini canavar *Asag/Asakku*'ya karşı başarıyla savunur. Bakımlarını üstlenmek için başlangıçta tarım yapmak zorunda kalan tanrılar, *Enlil*'e isyan ederek iş bırakırlar. Bunun üzerine *Enki* onları bu ıstıraptan kurtarmak için insanı yaratır. İnsanlığın gürültülü koşturmacasından rahatsız olunca *Enlil* onları yok etmek ister (*Atra-Hasis*), ancak başka zaman da *Enlil*'in rakibi görünen *Enki* onları kurtarır.

Enlil'in şehri Nippur'a “gök ve yerin bağı” deniyordu. Teolojik önemi nedeniyle sadece yöneticilerinin kendilerini panteonun efendisi aracılığıyla meşrulaştırmaya çalıştığı rekabet halindeki şehir devletleri bir anlaşmazlık konusu değil, aynı zamanda eldeki Sümerce edebi metinlerin büyük bir kısmını borçlu olduğumuz önemli yazı okulları sayesinde bir kültür merkeziydi. Hammurabi (1792-1750) idaresinde Eski Babil İmparatorluğu'nun genişlemesiyle birlikte Eski Doğu'nun ve Güney Mezopotamya'nın dini ve kültürel merkezi, şehir tanrısı *Marduk*'un *Enlil*'in yerini alacağı Babil'e kaydı. Babil dışında *Enlil*, *Dagan* ile *Hurri Kumarbi* ve Asur şehir ve imparatorluk tanrısı *Asur* ile özdeşleştirildi. *Dagan*, tıpkı *Enlil* gibi bir yaratıcılık ve tarım tanrısıydı; adıyla aynı olan İbranice *dagan* kelimesinin anlamı “tahıl”dır. En önemli kült merkezleri, Fırat kenarında bulunan Tuttul, Terka ve Mari şehirleri idi. Ama o, aynı zamanda Ugarit panteonunun en büyük tanrısı ile de özdeştir. Bu tanrının alışılmış adlandırılışı olan *İl* (tanrı), bir unvandır. Eski Ahit'te, onu adının Kenani biçimi olan *Dagan*, Filistin şehirleri Asdod ve Gaza'nın tanrısı olarak birkaç kere zikredilir. Bunun, başlangıçta Güney Filistin'e kadar uzanan *Dagan* kültürünün yayılmasının bir kanıtı sayılıp sayılmayacağı ya da Filistinlilerin göçlerinde kuzeyden yanlarında getip getirmediği açık değildir.

Enki/Ea: Su, Doğurganlık ve Yaratıcılık

Sümer tanrısı *Enki*'nin mekânı güneyde, Basra Körfezi'ndedir. Kozmik alanı Sümerce *abzu*, Akadca *apsu* adı verilen yeraltı tatlı su kaynaklarıdır. Bir kişiyle bütünleştirilen (ana)deniz *Namma/u*, annesi olarak bilinir, *Babil Yaratılış Destanı*'ndaki karşılığı *Tiamat*'tır. Sümerce lakaplarından biri "Abzu oğlağı"dır; işaretinin "keçi balığı", oğlak (ön kısmı) ve balık karışımı bir yaratık olması da bununla uyumludur. Aslında -g ve -k ile biten Sümerce adı, *en ki-ik* (yeryüzünün-yeraltının efendisi) olarak anlaşılmış görünmektedir ama bu gerçek etimolojiyle örtüşmüyor olabilir. Sıkça *nun* (prens - Sümerce) olarak adlandırılır, Akadca adı *Na/işşiku*, Sümerceleştirilmiş *Ninşiku* da muhtemelen aynı anlama gelmektedir. Kült mekânı Eridu(g)'un NUN işaretiyle yazılmasının bununla açıklanması mümkündür. Ad olarak da kullanılan Sümerce unvanı *Nidummud* (yaratıcı) gibi bir anlama gelmektedir. Akadca adı *Ea*, daha eski zamanlarda *Hajja/u* Sami dilinde "yaşamak" anlamına gelen kökten getirilebilir.

Enki/Ea sık sık "bilgelik" tanrısı olarak da anılır ama bu onu nitilemekte yetersizdir. O, Mısır'ın *Ptah*'ı, Ugaritlerin *Kotar-wa-Hasis*'i ve Yunanların *Hephaistos*'u ile kıyaslanabilecek bir zanaatkâr, sanatçı ve sihirbazdır; kritik anlarda aklına her zaman bir hile gelir. Başlangıçta bağımsız olan bazı zanaatkârlık tanrıları daha sonra onunla özdeşleştirilmiştir. *Enki* ve annesi *Namma/u*, belki de *Enlil* kozmolojisiyle rekabet halindeki bir yaratılış mitinin kahramanlarıydı. Birbiriyle özdeşleştirilen *Damgalnunna/Damkina* ve ana tanrıça, *Ninhursag/Ninmah*'ın eşi olarak ortaya çıkar. Kızı *Nanşe*, Güney Mezopotamya'nın balıkları ve kuşlarıyla ilişkilidir, kutsal bir büyü rahibi ve şifacı olan oğlu *Asaruludu*, daha sonra *Marduk* ile aynı görülmüştür. Mitolojide *Enki/Ea* başat bir rol oynar: O, tanrılara görevlerini paylaştırır (*Enki* ve Dünya Düzeni) ve farklı sulama türleri inşa eder. Aşırı cinsel gücü "*Enki* ve *Ninhursag*"da kızlarıyla ensest ilişkiye yol açar. Ana

tanrıça ile insanı yaratır ("Enki ve Ninmah" vb.). *Enlil* insanlığı yok etmek istediğinde, *Enki* onları tufandan korur ve *İnanna* sarhoşken, ondan *me'*yi çalmayı başarır ("*İnanna* ve *Enki*"). Yeraltından *İnanna*'yı tırnağının kirinden yaratılmış iki karakterle kurtarır ("*İnanna*'nın Yeraltına İnişi"). Aynı şekilde bir *İştar* ilahisi olan "Ağaşaya Şarkısı"nda savaş tutkunu tanrıçanın rakibi olarak *Şaltu* "kavgasını" yaratır. *Marduk-Ea* tipi olarak adlandırılan bir büyü töreni, *Enki/Ea*'nın oğlu *Asaruludu/Marduk*'a hastalığa karşı öğüt verdiği bir *historiola* (kısa mitik hikâye) ortaya çıkarır.

Enki/Ea'nın çevresi, Janus başlı vezir *İsimud/Usmu*, *Lahama* olarak bilinen su yaratıklarıyla tufan öncesi zamanda insanlara bütün sanatları öğreten, balık insan olarak gösterilen yedi "bilge"yi (Sümerce *abgal*, Akadca *apkal-lu*) içine alır. Bunlar uzaktan uzağa Hint mitolojisindeki "yedi görür (*rsi*)" ve Yunan mitolojisindeki "yedi bilge" ile akrabadır.

Ana Tanrıça

Ana tanrıça, kökleri ancak kısmen ayırt edilebilen senkretik bir figürdür. Hamilelik, doğum ve emzirmeden sorumludur. "Omega biçimli" amblemi, muhtemelen bir (inek) rahmin şematik temsilidir. Tanrı listelerinde ve mitlerde bir dizi adla zikredilir. Bunların en önemlileri şöyledir: *Dinirmah* (en yüce tanrıça - Sümerce), *Ninmah* (en yüce hanımefendi - Sümerce), *Nindinirene*, *Belet-ili* (tanrıların hanımefendisi - Sümerce veya Akadca), *Ninhursag* (dağların hanımefendisi - Sümerce), *Nintur* (muhtemelen "rahim" anlamına gelen Sümerce bir kelimenin bozulmuş biçimi), *Aruru* (anlamı belli değil) ve *Mam(m)a/i* (pek çok dilde görülen anne anlamındaki yansıma söz). En önemli kült merkezleri Adab ve Keş (neresi olduğu tam olarak belirlenememiştir) idi. Efsanelerde eşleri *Ninlil* ya da *Damgalnunna/Damkina* ile aynı görülebildiği için *Enlil* ve *Enki/Ea* ile ilişkilendirilir. Ayrıca kendi "çekirdek

ailesi" ne de atanmış, ana tanrıçaya ayrıca bir de "çekirdek aile" uygun görülmüştü. Kocasını yeraltı dünyasına ait şeytani özelliklere sahip *Şulpa'e(a)* (parlayarak yükselen delikanlı - Sümerce), kızı *Lisi(n)* ve oğulları *Aşgi*, *Pa(p)ninarra* ve *Lil'*dir. En azından son sözü edilen ikisi, belki fetüs ve/veya ölü doğanların ilk prototipidir. Ana tanrıçanın hizmetinde 14 veya dört ilahi doğum uzmanı vardı. Bunlar Ugaritçede 7 *Kotarat'*a karşılık gelir. Mezopotamya ana tanrıçasına benzer bir figür, aynı şekilde bir grup doğum uzmanı yardımcısı olan Hititlerdeki *Hanna-hanna'*dır (ilk büyükanne).

İnanna/İştär: Venüs, Cinsellik ve Savaş

İnanna/İştär, Eski Doğu tanrıları dünyasının en önemli ve aynı zamanda en göz kamaştırıcı figürlerinden biridir. Venüs yıldızı, cinsellik ve savaş tanrısı sayısız yerel görünümünde yüceltilmiştir. En önemli kült merkezleri Babil'de Uruk, Zabalam, Kiş ve Akad, Asur'da ise Nini ve ve Arbela'dır. Uruk'ta gökyüzü tanrısı *An* ile birlikte panteonun tepesinde önce onun "kutsanmış", sonra kızı olarak bulunur. Başka, çok yaygın bir soyağacına göre ise ay tanrısı *Nanna/Sin'*in kızı ve güneş tanrısı *Utu/Şamaş'*in kız kardeşidir. Uruk'taki tapınağın adı Eanna (göğün evi) adını taşır, **nin an-ak* (göğün hanımefendisi) kelimesinden gelen Sümerce adı *İnanna* bununla uyumludur. *İnanna* için kullanılan "saz demeti" adı verilen çivi yazısı işareti, tanrıçanın amblemlerinden biridir. Bu sayede, Uruk'tan kalan ünlü kült vazo (yaklaşık 3000) gibi erken dönem resimli anıtlar onunla ilişkilendirilebilir (Görsel 2). Çıplak armağan sunuculardan oluşan bir alay, iki kamış demetinin önünde duran bir kadın figüre, tanrıçanın kendisi veya rahibesine doğru adım adım ilerler. Grubun şatafatlı giyinmiş başının, bir hükümdar veya rahibin ne yazık ki ancak son kalıntıları korunmuştur. Armağan sepetleri gibi vazanın aşağı kısmındaki iki sırada resmedilmiş bitkiler ve hayvanlar, ülkenin tan-

rıçaya borçlu olduğu bereketi gösterir. Bu erken Sümer *İnanna*'sının, kendisiyle 3. binyıl boyunca bir tutulduğu 'Attar adlı Sami tanrısından nasıl ayrıldığını bilmiyoruz. Eski Güney Arapça yazıtlardan ve Ugarit metinlerinden 'Attar'ın eril bir tanrı olduğunu, yanında 'Attart adlı bir tanrıça bulunduğunu biliyoruz. Söz konusu ad, Fenike aracılığıyla *Astarte* olarak Yunancaya da girmiştir. Erkek-kadın ad çiftinin arka planı muhtemelen sabah yıldızı ve akşam yıldızı Venüs'ün arkasında farklı cinsten iki tanrının bulunduğu düşüncesidir. Sümer tanrıçası *İnanna* için kullanılan Akadca isim olarak *Eştar/İştar*'a evrilecek olan eril biçim 'Attar Mezopotamya'da yaygınlaşmıştır. Çift cinsiyetlilik izlerine, Mezopotamya'da hem panteon (Venüs tanrısı *Kabta* figüründe) hem de kült seviyesinde rastlanır: Bazı metinler, *İnanna*'nın şenliklerine erkeklerin kadın, kadınların da erkek kıyafetleriyle geldiğini ima eder. Ana tanrıçanın aksine, *İnanna/İştar* kadınlığın evlilik öncesi veya evlilik dışı yönlerinden sorumludur, fahişelik ve fahişelikle özdeşleştirilen meyhaneler de onun sorumluluk alanındadır. Bu yüzden genel olarak bekâr ve çocuksuz resmedilir; bölgesel bir geleneğe göre Umma'nın şehir tanrısı *Şara* ve onunla birlikte tabiatıyla kardeşi *Lulal* onun çocuğu sayılır. Kült aşk şarkıları onu, *Ama'uşumgal(anna)*, *Dumuzi/Tempuz* veya *Damu* (şifa tanrıçasının aynı adı taşıyan oğluyla karıştırılmamalıdır) adlı genç bir çoban ve bitki tanrısıyla ilişkisi olan genç bir kız olarak tasvir eder. Ölümlülerle sık sık bağlantı kurar. Zaten sevgilisi *Ama'uşumgal(anna)*, *Dumuzi* ve kardeşi *Geştinanna* (aslen *Amanestın*) bu yöne işaret eder; çünkü burada eski kişi isimleri söz konusudur. "İnanna ve Şakulletuda"ya göre uykudayken bahçıvan Şakulletuda'nın tecavüzüne uğrar. *Gilgamiş Destanı*'nda arzusunu, önceki âşıkların talihsiz kaderine atıfta bulunarak onu reddeden Gilgamiş'a yöneltir. Mitler, her şeyden önce atak, gücünü arttırmaya dönük yaratılışını dile getirir. "İnanna ve Enki"de sarhoş *Enki*'den *me*'yi çalar. *An*'dan gökyüzünü çalmaya kalkışır ("İnanna ve An"), yeraltı tanrıçası *Ereşkigal*'ın yeraltı dünyası üzerindeki egemenliğine karşı

çıkart ve *Dumuzi'*yi ona teslim eder ("İnanna'nın Ölümler Diyarı'na İniş"). *Gilgamiş Destanı*'nda vahşî tehditlerle babası *Anu'*nun "gökyüzü boğasını" kendisine bırakmasını sağlar. "Savaş dansında" sevinç duyan savaşçı doğası, tanrılara bile fazla gelir: Onu dizginlemek için, *Ea* onun düşmanı *Saldu'*yu, kişileşmiş "kavga"yı yaratır. Akadlı *İştar*, orada hüküm süren Sargon hanedanının koruyucu tanrısıydı. Yeni Asur İmparatorluğu'nun devlet kültüründe Niniveli *İştar* ve Arbelalı *İştar* en yüksek saygıyı görür, adlarını taşıyan peygamberler görülür. Tanrıçanın niteliği ve sembol hayvanı savaşçı yönüne işaret eden aslandır. Geniş saray çevresinde kadın ulak *Ninşubur(a)* yanında, tanrılaştırılmış *Ninigizibarra* adlı bir lir de bulunur. Aşk tanrıçası *Nanaya* belki de *İnanna'*nın Uruk'tan ayrılmış haliydi.

Hititlerce de saygı duyulan Hurri tanrıçası *Şauş(k)a*, *İnanna/İştar* ile bir tutulmuştur. *Şauş(k)a* hava tanrısının kız kardeşidir, iki yoldaşı *Ninatta* ve *Kulitta'*nın Sümer-Babil panteonunda eşdeğeri yoktur. Kuzeybatı Sami bölgesinde *İnanna/İştar* ile karşılaştırılabilir iki tanrıça bulunur: Etimolojik olarak *İştar* ile aynı kökten gelen, daha önce sözü geçen '*Attart* (*Astarte*) ve "kardeş" Ugarit mitlerinde "kız kardeş", hava tanrısı *Baal'*ın yoldaşı olarak ortaya çıkan '*Anat*. Her iki tanrıça da Ugarit'te daha önce birbiriyle özdeşleştirildi, daha sonra isimlerinin birleşmesinden Yunanca "Suriye tanrıçası" *Atargatis* adı ortaya çıktı (<'Attar-'Att <'Attar-'An(a)t). Kenanlı göçmenler ve hükümdarlar (Hyksos hanedanı) *Astarte* kültürünü Mısır'a kadar yaydı.

Ay: Nanna/Sin

Yunan *Selene* ve Romalı *Luna'*dan farklı olarak Eski Doğu'da ay bir tanrıçayla değil bir tanrı ile özdeşleştirilmiştir. Sümer anlayışına göre yıldızlı gökyüzü, bir ay (tanrı) tarafından güdülen sığır sürüsüdür. Ay bir boğadır ve boynuzları da hilali oluşturur ama aynı zamanda gökyü-

zünü geçmekte olan bir tekne olarak da anlaşılır. Sümer ay tanrısının adı, *Nanna*'dır. Görünüşe bakılırsa, henüz erken bir tarihte, adı *Sin*'e dönüşen Akadca ay tanrısı *Su'e/in* ile erken tarihte birleşmiştir. *Nanna/Sin*'in babası *Enlil*, anası *Ninlil*'dir. Yeraltı tanrıları *Nergal/Melamta'ea* ve *Ninazu* kardeşleri olarak geçer, çocukları arasında ise başta güneş tanrısı *Utu/Şamaş* ve Venüs tanrıçası *İnanna/İştär*'ı anmak gerekir. Ay tanrısının eşi Sümercede *Ningal* (büyük hanımefendi) adını taşır; Akadcada ve diğer Eski Doğu dillerinde *Nikkal* olarak bilinir. Değişen figüründen ve zaman ölçer işlevi görmesinden olmalı, ay tanrısının hamilelik ve doğumla ilişkisi vardır. Doğumu kolaylaştırmak için yapılan büyüler, kısa mitik bir öykü barındırır. Bu mite göre Geme-Su'ena (*Su'en*'in hizmetçisi) adlı bir ineği hamile bırakmış ve iki koruyucu tanrıçayı göndererek doğum sırasında yaşadığı güçlükleri aşmada ona destek olmuştur. *Nanna/Sin*'in sarayında vezir *Alam(m)uş* ve *Gayu* adlı kutsal bir çoban bulunur. Babil'deki ana kült merkezi Ur idi. Oradaki *En/kişnugal* (Yüce Işık Evi) adlı külliyeye ait basamaklı tapınak büyük ölçüde korunmuştur. Eski Ahit'teki rivayete göre, "Patrik Avram'ın memleketiydi (adı orada henüz Abram'dır), Keldani'deki Ur" idi. Kardeşinin ama aynı zamanda göçüp gittiği mekânın da adı Haran'dı (Gen II, 31-32). İsim bu bağlamda pek de tesadüfi değildir, çünkü ay tanrısının en önemli kült merkezi olan Harran antik Carrae ile özdeşleştirilebilir. Ugarit dilinde Ugarit yazısıyla bugüne kadar gelmiş bir mit Ugaritçe adı *Jarih* olan ay tanrısının kur yapmasını ve evlenmesini anlatır; buradaki iki adı olan *Nikkal-wa-İbb*, "yaz tanrısı" olarak adlandırılan *Hrhhb* (ünlülerin yazımı kesin değildir) adlı bir tanrının kızıdır. Ay tanrısına Hurriler arasında *Kuşuh*, Küçük Asya'da *Arma* (Hititçe, Luvice) ve *Kaşku* (Hattice) deniyordu. Efsane, ay tanrısının hava tanrısının etkisiyle gökten nasıl düştüğünü ve muhtemelen şifa tanrıçası *Kamruşepa*'nın desteğiyle gökyüzüne döndüğünü anlatır.

Güneş: Utu/Şamaş

Güneş tanrısının adı Sümercede *Utu*, Akadcada ise *Şamaş*'tır. Her ikisi de aynı işaretle yazılır, aynı işaret için tanrı listeleri *Amna* okuyuşunu da aktardığı için söylenişi her zaman kesin değildir. Güneş Mezopotamya'da -Mısır'da (*Re*), Yunanistan'da (*Helios*) ve Roma'da (*Sol*) olduğu gibi- erkek bir tanrı ile özdeşleştirilmişti. Erkek bir tanrı fikrini Akadların Sümerlerden veya başka bir alt katman halktan almış olması mümkündür, çünkü Sami dillerinde güneş tanrısı ya da "güneş" anlamına gelen kelime dişildir. Güneş tanrıçaları Ugaritlerde (*Şapş*) ve Anadolu'da (güneş tanrıçası *Arinna*, gecenin güneş tanrıçası) belgelenmiştir. Sümerler açısından güneş, ovalarını doğudan çevreleyen Zagros Dağları'ndan yükselir. Buna uygun olarak güneş tanrısını ama aynı zamanda "gün" ve "aydınlık/temiz/ak" kelimelerinin de yazıldığı çivi yazısı işareti UD, iki dağ arasından doğmakta olan güneşe işaret eder. Akad dönemine ait silindir mühürler üzerindeki ikonografik tasvirler, güneş tanrısının insan kılığında iki dağın tepesinden yükselişini gösterir; omuzlarından güneş ışınları saçılır, elinde bir testere bulunur. Bu, aynı zamanda metinsel açıdan yemin edilen güneş tanrısının amblemi olarak da belgelenmiştir, ne var ki kökeni ve mitolojik işlevi açık değildir. *Gılgamış Destanı*'nda güneş tanrısı, kapılarında akrep-insanların nöbet tuttuğu *Maşu* Dağı'ndan ortaya çıkar. Bu ad, herhalde "İkiz (dağı)" olarak anlaşılmalıdır. Bundan hareketle batıda, bir ikiz dağ olduğu, güneş tanrısının akşamları buraya ayak bastığı sonucuna ulaşılmıştır, yine de ad daha çok ikonografik olarak resmedilmiş çift zirveli bir dağla ilgili olabilir. Sonra yoluna bir gemide devam eder, akabinde çekicisi eski zamanlarda aslan, sonra eşek veya at olan bir arabada. Geceleri cennetteki Ebabbar (beyaz saray) -yeryüzündeki tapınaklarının adı da böyledir- adlı sarayında dinlenir ya da doğuş yerine yeraltından geri döner. Her iki anlayış da birbiriyle uyumlu hale getirilmiştir. "Enki

ve Ninhursag" efsanesinde, yükselmekte olan güneş tanrısı *Enki*'nin yeraltı su kaynakları Abzu'dan su getirir ki bunun etiyoloji açısından sabah çiyinin sebebi olarak anlaşılması mümkündür. Adalet ve düzenin en üst yargıcı ve koruyucusu olarak görülmesi gizli olanı görünür hale getiren ışığı, her şeyi gördüğü gidiş yolu ve her gün doğuşundaki güvenilirlikle ilişkilidir; yeraltı yolculuğu sırasında yeraltı yargıcı görevini yerine getirir. Sadece uğranan haksızlığa karşı değil, aynı zamanda uğursuz işaretlere ve büyücülüğe karşı da onun desteği aranırdı. İbadetler ve törenler, özellikle de güneş tanrısı huzurundaki yargılama süreci olarak algılanan ve sahnelenen kurban falı tercihen daha çok gün doğumunda yapılırdı. Güneş tanrısı, krallığa düzenin en üst gözeticisi olarak 2. ve 1. binyılda belki de Mısır etkisiyle güçlenen kendine özgü bir benzerlik gösterir.

Utu/Şamaş'ın eşi, -Sümercede *Şer(e)da* (belki Akadca *şertu* "şafak kızılığı" sözcüğünden alıntılanmıştır), Akadca *Ay(y)a* olarak adlandırılmıştır- muhtemelen sabah ışığının kişiselleşmesidir. Başvezirinin adı Sümerce *Pa(p)nunna*, Akadca *Bunene*'dir. Hukukun kişiselleştirilmiş temeli, Sümerce *Nin-gina*, Akadca *Kittum* (gerçek) ve Sümerce *Nin-zida*, *Nin-sisa*, Akadca *Mişarum*'un (hukuk), ona vezirler ve çocuklar olarak atfedilir. Ayrıca hayvanın tanrısı *Sumukan/Şakkan* ve düş tanrıları *Mamu(d)*, *Sissig/Zakiku* ve *Zakar* da güneş tanrısının oğulları olarak bilinir.

Güneşe ve böylece güneş tanrısına duygusal olarak verilen değer Şulgi-Şemşi (Kral Şulgi benim güneşim) veya eski bir Sümer mektubunda olduğu gibi "Sen benim efendimsin, sen benim güneşimsin" gibi iltifatlara yansır. Hitit krallarına "majesteleri" anlamında "(senin) güneşin" denilmiş ve onlardan "benim güneşim" diye söz edilmiştir.

Güneş tanrısı, Elam'da da önemli bir rol oynar. Oradaki adı *Nahunte*, Hurrilerdeki adı ise *Şimegi*'dir. Küçük

Asya'da güneş tanrısı ve güneş tanrıçalarına aynı anda tapılmıştır. "Arinna'nın güneş tanrıçası", Hitit panteonunda hava tanrısı yanında önemli bir yere sahipti. Erkek "gök tanrısı" (Hattice *Eştan*, Hititçe *İştanu*) aynı şekilde imparatorluk kültünün önemli tanrıları arasındaydı.

Ateş: *Girra*

Ateş tanrısı *Girra* (adının sık sık *Gibil* olarak verilen biçimi şüphelidir) oldukça mütevazı bir rol oynar. Muhtemelen ateşin zanaat faaliyetlerinde kullanılması nedeniyle *Enki/Ea* ailesine dâhil edilir. Ondan bira mayalama ama daha çok da kirli şeylerin yakıldığı büyü ritüellerinde söz edilir.

Saban ve Silah: *Ninurta*

Enlil, ana tanrıça ve *Ninhursag*'ın "ilk oğlu" *Ninurta* birincil olarak toprak ve tarım tanrısıdır. Adında "toprak" için kullanılan eski "urta" kelimesi bulunur, sembolü sabandır. İşlevsel olarak eskiden beri Sümer Lagaş şehir devletinin ana merkezlerinden biri olan Nirsu'nun şehir tanrısı *Ningirsu* ile özdeşti. Ne var ki *Enki*'nin kızı *Nanşe* orada *Ningirsu*'nun kardeşi olarak gösterilir, ayrıca *Ningirsu*'nun Eridu(g)'a *Enki*'yi ziyaretinden de söz edilir. Her ikisi, güneyde yazları bir zamanlar *Enki*'nin *Ningirsu*'nun babası sayıldığını gösterir. *Ninurta*'nın eşi *Ninnibru*, (Nipur'un efendisi) ve *Ningirsu*'nun karısı *Baba* (başka bir okuma biçimi: *Bau*) aslen farklı tanrıçalar olabilir. *Baba*, şifa tanrısı *Gula* ile kocası *Pabilsan(a)* da *Ninurta/Ningirsu* ile özdeşleştirilir. En geç 2. binyılın başlarında, Kiş şehrinin tanrısı *Zababa* da *Ninurta/Ningirsu* ile özdeşleştirildi. Mitlerde *Ninurta*, tarımın kurucusu ama daha da önemlisi babası *Enlil*'in kahraman savaşçısı ve yardımcısı olarak ortaya çıkar. Korkunç silahlardan oluşan bir cephaneliği vardır. *Lugale* mitinde bunlardan ikisi, *Şarur* (on binleri deviren) ve *Şargaz* (on binleri öldüren) faal kişilikler ola-

rak karşımıza çıkar. Bunların kahramanlıklarının çoğu, sadece yendikleri rakiplerinin kadehleri sayesinde kestirilebilir durumdadır. Bu kahramanlıklar ilk olarak Lagaş şehrinin hükümdarı Gudea'nın tapınak inşası ilahisinde listelenirler. Daha sonra şehir hükümdarı Gudea, 2100 civarında yeni inşa edilen E-Ninnu (ellinin evi) adlı *Nin-girsu* tapınağında bu kahramanlıkları tasvir eder. "Altı başlı boğa", "*anzu* kuşu", "yedi başlı yılan", "kızböceği", "hurma ağacı", "sağlam bakır", "alçı", "gökyüzü ipi" ve "*magilum* teknesi" bunlar arasındadır. Ne yazık ki sadece *Enlil*'in "kader tabletini" çalan *Anzu* efsanesini biliyoruz. "Bakır", Hurri-Hitit efsanesinde hava tanrısının rakibi görülen "gümüşü" hatırlatır. *Ninurta*'nın "kaos savaşçısı" nitelikleri ise *Marduk*'a aktarılmıştır.

Orta Asur zamanlarında *Ninurta*, Asur krallarının efendisi oldu. Bu, krallık tanrısı Asur'un *Ninurta*'nın babası *Enlil* ile özdeşleştirildiği arka planda görülebilir: *Assur-Enlil*'in dünyevi temsilcileri olarak krallar, kendilerini babasının krallığını savunan *Ninurta* rolünde gördüler.

Bunu arka planda da görmek mümkündür, şehir tanrısı Asur, *Ninurta*'nın babası *Enlil* olarak gösterilmiştir. Dünyevi *Assur-Enlil*'in dünyevi tezahürleri olarak hükümdarlar, kendilerini babasının krallığını müdafaa eden *Ninurta* telakki ediyorlardı. II. Aşurnasirpal *Ninurta*'yı yeni hükümdarlık şehri olan *Kalchu*'ya şehir tanrısı tayin etti. Kalıntıların bulunduğu tepenin modern ismi olan ve Kitab-ı Mukaddes'te de geçen (Yaratılış 10:8-12) *Nemrut*, belki de *Ninurta*'dan gelir. Daha yeni bir ilahi, panteonun en önemli tanrılarını *Ninurta*'nın vücut bölümleri olarak yorumlar.

Şifa Tanrıçası

Şifa tanrıçası tıpkı ana tanrıça gibi arkasında çeşitli yerel tezahürlerin olduğu farklı adlarla tanınmaktadır. Doğum

da şifa tanrıçası olarak onun sorumluluğunda bulunduğundan işlevsel olarak ana tanrıça ile temas halindedir. Ana kült merkezi İsin'dir, bu yüzden en çok kullanılan adlarından biri *Ninisin*'dir (İsin'in efendisi). Aynı sıklıkta *Gula* adıyla da anılır. Bu sözcüğün en eski yazılış biçimi (dGu2-la2) "kucaklayan" olarak da anlaşılabilirken daha geç biçimi (dGu-la) Sümerce "büyük" anlamına gelen sıfatla örtüşmektedir. Diğer isimleri *Nintinugga* (ölüleri diriltten efendi), *Ninkarrak*, *Meme* ve *Baba* (ya da *Bau*) şeklindedir. *Ninisin*'nin eşi, *Pabilsan(a)*'dır. *Pabilsan(a)*'nın henüz keşfedilmemiş olan kült yeri Larak, tufan öncesi hanedanlardan birinin merkeziydi. *Nintinugga*, aslen kocası *Endagga* ile Nippur'da, *Baba* ise *Ningirsu*'nun hanımı olarak *Nirsu*'da yaşıyordu. *Pabilsan(a)* ve *Endagga*, *Ningirsu* ile eşitlendi, böylece şifa tanrıçası *Ninurtu/Ningirsu*'nun karısı oldu. Çocuklarından biri "hekim" olarak adlandırılrsa da annesiyle kıyaslayınca şifa tanrısı olarak sözü edilecek bir rol oynamayan *Damu*, kızı ise *Gunura*'dır. Şifa tanrıçasının niteliği ve sembolü köpektir. Bu, köpek salyasına sağaltıcı bir güç atfedilmesinden kaynaklanmış olabilir. Ama yine de bu, yazılı Eski Doğu kaynaklarında (artık) belgelenemiyor. İsin'deki tapınakta, tapınağa bağış olarak verilmiş köpek heykelcikleriyle oraya gömülmüş köpek iskeletleri çıkarılmıştır.

İşhara

İşhara, kültü oldukça erken tarihlerde Mezopotamya ve Küçük Asya'ya yayılmış olan Kuzey Suriye'deki en önemli tanrıçadır. Daha MÖ 24. yüzyılda, bir ayın onun adıyla adlandırıldığı Ebla metinlerinde belgelenmiştir. Adının oradaki yazılışlarından biri olan dAMA.RA, "ana" kelimesi için kullanılan işaret ve muhtemelen ana tanrıçanın bir yönüne işaret eden RA hece işaretinden oluşmaktadır. Sembol hayvanı olan akrep ise aynı zamanda doğurganlığı gösterir. Mezopotamya tanrı listeleri "An=Anum" onu *Enlil* ile eşdeğer görülen *Dagan*'a

bağlar ama başka bir yerde de *Saggar'*dan, tanrısallaştırılmış Sincar Dağları'ndan (Türkiye ile Suriye sınırının yakınları, Kuzey Irak) eşi olarak söz edilir. Lakabı *Beletbiri'*nin de dediği gibi o, "Kurban falının efendisidir"

Hayvanlar

Özellikle vahşi hayvanların en büyük tanrısı güneş tanrısının oğlu *Sumukan/Şakkan'*dır. Eşinin adı, *Ellamesi'*dir. Şifa tanrıçası gibi pek çok tanrı sıfat veya sembol olarak bir hayvanla özdeşleştirilmiştir. Bunun yanında, Lugalbanda'nın karısı ve Gilgamiş'in anası vahşi inek *Ninsu(-mu)n* ve yılan tanrısı *Nerah* ya da firavun faresi *Ninkilim* gibi bazı tanrılar da vardır.

"Temmuz Figürleri"

Genç, dönemsel olarak yeraltı dünyasında kaybolan, ölen ve yeniden dirilen tanrı tipi adını *İnanna/İştär'*in sevgilisi *Dumuzi/Temmuz'*dan almıştır. *Dumuzi/Temmuz* asıl olarak yıl döngüsünü temsil ederken, öteki "*Temmuz figürleri*" bitki örtüsünü, özellikle de büyüyen, biçilip hasadı yapılan, öğütülen ve toprağa tekrar ekilen tahılı gösterir. *Dumuzi* ile kısmen kesişen bu türden bir tanrı da *Ninazu* ve *Enlil'*in oğlu *Ningışzida'*dır. Günümüze parçalar halinde gelmiş bir efsane, tekneyle yeraltına yapılan bir seyahatten söz eder. Bir başkasında yeraltından haberleri hanımı *Ninazimua* ile paylaşır. Ortadan kayboluşuna dair birçok efsane bulunan Küçük Asya'nın bitki tanrısı *Telipinu*, Küçük Asya'da ve Suriye'de hava tanrısının "*Temmuz figürü*" özellikleri taşıyan bir oğlu kabul edilir.

Fırtına, Yağmur ve Boran: *İskur/Adad*

Sümer hava tanrısı *İskur*, gök tanrısı *An'*in oğlu olarak bilinir. *Hadda/u* adlı bir Sami tanrısıyla özdeşleştirilir. Akadca adı olan *Hadad'*ın başındaki *h* düşürülerek *Adad*

olarak normalleştirilmiştir. Her iki ad da “yel” anlamına gelen kelimeleri gösteren çivi yazısı işaretleriyle yazılır. “10” işareti ile yazılması daha yenidir. Sümer tanrısı *İskur* doğası gereği bir fırtına tanrısıyken aslan başlı kuş *An-zu(d)*’un boranı temsil ediyor olması mümkündür. Sami adı, “kırmak, çatırdamak” anlamına gelen bir kökten gelmektedir ve birincil olarak boran tanrısıyla ilişkili olabilir. Hava tanrısının nitelikleri ve sembolü şimşek ve bir şimşek demetidir. Ama tufan efsanesinin bütün çıplaklığıyla ortaya koyduğu üzere yağmurdan da sorumludur. Ayrıca savaşçı bir yönü de vardır. 3. binyılın sonlarından kalma Güney Mezopotamya silindir mühürler, onu aslan ve hüma kuşu karışımı bir yaratığın çektiği bir arabada gösterir. Suriye ve Anadolu’da hava tanrısının hayvanı olan boğa bu “aslan hüma kuşu”nun yerini alırken, Sümerlerde öncelikle ay tanrısı ile özdeşleştirilmiştir.

Mezopotamya’da tarım yapay sulamaya dayandığından hava tanrısı burada önem bakımından başka tanrıların gölgesinde kalır. “Kanal müfettişi” başı olarak unvanı, oradaki duruma uyarlanmıştır; ırmakların ve kanalların su seviyesi dağlara düşen kar ve yağmura bağlı olduğundan karakterinin birincil özelliğiyle ilişkilidir. *İskur/Adad*’ın Sümercede *Medimşa*, Akadcada ise daha çok *Şala* olarak adlandırılan karısı, yağmuru veya sisi temsil eder. Bir silindir mühür üzerine hava tanrısının boğasının üzerine resmedilmiş çıplak ya da örtüsünü havalandıran tanrıça ile özdeşleştirmek mümkündür. Bilinmeyen nedenlerden ötürü *Adad*, güneş tanrısı *Şamaş* ile birlikte kurban falcılığından sorumludur; iç organlardaki değişimler olasıdır ki yıldırım gibi meteorolojik nedenlere bağlanıyordu. *İskur/Adad*’ın Babil’de, şehir olarak önemsiz birçok kült merkezi (Muru, Karkar, Enegi) vardı. Bu merkezlerin her biri adı yazılırken kullanılan işaretlerle yazılıyordu.

Küçük Asya’da ve Suriye-Filistin bölgesinde -yağmur sularıyla beslenen ve tarım yapılan bölgeler- hava tanrısı, farklı bölgesel ve milli görünümleriyle yüksek, hatta en

yüksek mevkiyi işgal ediyordu. Küçük Asya'daki hava tanrısı figürlerinde "Hatti'nin hava tanrısı" yanında kült merkezi Hattuşa'nın kuzeyinde bulunan "Nerik'in hava tanrısı" da öne çıkar. Suriye'de Halab, bugünkü Halep, hava tanrısının bölgeler üstü bir kült merkezi idi.

Sami kökenli *Hadda/u*'nun üzerine, orada ikinci bin yılın birinci yarısında Hurri *Teşşub* bindirilmiştir. Bu -karısı *Hepat* ve iki boğası *Şer(r)i* ve *Hurra/i* ile birlikte Hitit panteonuna da alınmış, burada Hatti hava tanrısı ile bir tutulmuştur. Hititçe "Kumarbi döngüsü"nde, -Sümer-Babil'de *Enlil'e*, yukarı Mezopotamya'da *Dagan'a* ve Ugarit'te *İl'e* karşılık gelen- *Kumarbi* ile liderlik yarışına girer.

Anadolu ve daha açık ifade edilecek olursak Ugarit mitlerinde hava tanrısı, "Temmuz" şeklinde karşımıza çıkar. Ugarit metinleri ise onu neredeyse daima özel isme dönüşmüş bir unvan olan *Ba'l* (efendi) ile gösterir. *Hadd* adı ise çok seyrek kullanılır. Olympus Dağı'ndaki Zeus'a benzer şekilde, *Ba'l* deniz üstünde yükselen, Hititlerin *Hazzi* ve Yunanların *Kasios* adını verdikleri Sapan (veya Aapun, İbranice Saphon) Dağı'nda ikamet ediyordu. *Ba'l* ve *İl* arasında gergin bir ilişki vardır ama bu ilişkiyi *Teşşub* ve *Kumarbi* arasında olduğu gibi acımasız bir çekişme belirlemez. *Ba'l*'in yol arkadaşı *Anat*, elçileri *Gapn* (üzüm asması) ve *Ugar*'dır (bağlar). Yakın çevresinde (kızı olarak da gösterilen) tanrıçalar *Pidray*, *Tallay* (*tall* "çiy") ve *Arsay* (*ars* "toprak") bulunur. *Pidray*, Halab'ın hava tanrıçası *Hepat* ile de bir tutulmuştur. Bilgin kâtiplerden biri olan *İlumalku*'nun 13. yüzyıl ortalarında kaydettiği ama ne yazık ki sadece parçalar halinde korunmuş efsaneler döngüsü *Ba'l*'in deniz tanrısı *Jamm* ile savaşını, Sapan'da bir saray inşasını ve ölüm tanrısı *Mot* ile çekişmelerini anlatır. Yokluğunda yerini 'Attar alacaktır, ancak taht ona büyük gelir. Güneş tanrıçasının cesedini, *Şapş* ve *Ba'l*'in karısı *Anat* bulur ve gömer. *Anat*, *Mot*'u yener ve parçalara ayırır; *Ba'l* ölür ve dirilir ama kendi kardeşlerini muhtemelen telafi olarak yemesi için *Mot*'a teslim eder.

Adonis adı altında Yunanlar, tanrının Fenikelilerdeki görünümünü benimsediler; adı *Ba'l* (efendi) anlamına gelen Fenikece unvan ise *Adan'*dan gelmektedir.

Yeraltı: *Ereškigal* ve *Nergal*

Ölüler yeraltında, "üzerine sessizliğin örtüldüğü" "karanlıklar evinde" "ölülerin ruhları" (Sümerce *gidim*, Akadca *etemmu*) olarak var olmaya devam eder. "Gıdaları toprak, yiyecekleri balçık"tır, "tıpkı kuşlar gibi kanatlı elbiseler giyerler" ("İştar'ın Yeraltına İnişi"nden alıntı). Yaşayanlar onlara kurbanlar sunmalıdır, yoksa dünyada karışıklık çıkarırlar. Yeraltı, yedi kapı ile kapatılmıştır. "Büyük toprak" ve "büyük şehir" olarak adlandırılır ama Sümercede hem "dağ" hem de "(yabancı) ülke" anlamına gelen *kur* adıyla da anılır. Yeraltı dünyası adı *kur-nu-gi(a)* "dönüşü olmayan kur" genelde "ülke" olarak çevrilir fakat içinde "ölüler âlemi"nin "dağ" olarak tasavvur edildiği de hissedilir. Bu dağ, *Lugale'*ye göre *Ninurta* tarafından *Asag/Asakku'*nun cesedinden yaratılmıştır.

Tanrılar listelerinde ve mitlerdeki yeraltı tanrılarıyla ilgili rivayetleri tam anlamıyla çözmek mümkün değildir. Adı Sümercede "büyük dünya efendisi" ya da (daha geç) "büyük dünyanın efendisi" anlamına gelen *Ereškigal(a)* başlıca yeraltı tanrıçası gözükür; Yunan büyü papi-rüslerinde ve muskalarda geç Antik Çağ'ın sonlarına kadar yaşamaya devam etmiştir. *Allatum*, *Laz*, *Mam(m)a/i* ve *Mammitum* yeraltı tanrıçasının diğer adlarıdır. *Mam(m)a/i* aynı zamanda ana tanrıçanın adlarından da biridir, örtüşme bir ana tanrıça ile ölüm tanrıçasının işlevlerini birleştiren tarih öncesi bir figüre işaret ediyor olabilir. Yeraltının erkek efendisi en başta *Nergal'*dir. Adı "büyük şehrin efendisi" anlamındaki Sümerce *en eri-gal'*den gelir. *Nergal'*in ana kült yeri Kutha'dır, oradaki tapınağının adı (E-)Meslam'dır. Muhtemel *Nergal'*in "Meslam'da ortaya çıkan" anlamına gelen ikinci adı *Meslamta'ea'*nın da ilişkili olduğu efsanevi bir yeri temsil etmektedir. *Nergal'*in

başka bir adı olan *Erra*'nın arkasında aslen belki de Sami kökenli bir tanrı bulunmaktadır. Luvilerin veba tanrısı *Jarri* ile akrabalığından da söz edilmiştir. *Ereškigal* ve *Nergal* önce pek önemli olmayan eşlerle birlikteydiler: *Ereškigal*, *Gugalanna* ile (Ninazu ikisinin oğluydu, *Ningişzida* da ondan geliyordu), *Nergal* ise *Laz* ile. "Nergal ve *Ereškigal*" efsanesi, *Nergal*'in nasıl olup da yeraltı tanrıçası *Ereškigal*'in eşi olduğunu anlatır. *Nergal/Erra* sadece yeraltının efendisi değil, aynı zamanda salgın ve savaş tanrısıdır. *Hendursana/İşum* onun veziri, elçisiyse ölüm tanrısı *Namtar*'dır. Yeraltı tanrıçasının geniş çevresinde sayısız iblis yanında hapisneden sorumlu olan tanrıça *Nungal* ile eşi *Birtu(m)* "zincire vurulmuştur." Gılgamış ve Ur-Nammu gibi ölü krallar, yeraltı yargıcı olabiliyorlardı. Yabancı tanrılar, tanrılar listesinin hazırlayıcısı tarafından birçok defa yeraltı tanrıları olarak düzenlenmiştir. Mezopotamya dışında yeraltı tanrıları, diğerleri yanında Küçük Asya'da tanrıça *Lelwani* ve adı Eski Ahit'te de (*Reşef* olarak) korunmuş olan, Suriye ve Filistin'de yerleşik olmakla birlikte Mısır'a kadar uzanan *Raşap*'tır.

İblisler

İblisler de (bunlar için Eski Doğu'da ayrı bir kavram yoktur) tanrısal varlıklar arasında sayılır. Bunların çoğu yeraltı ile ilişkilidir. Gök tanrısı *An*, sıkça iblislerin babası sayılır. "(Kötü) Yediler" (yani *Ülker* yıldız kümesi), lohusa sıtmasına neden olan *Lamaştu*, kötü deri hastalıklarına neden olan *Samana*, yeraltı köleleri *Galla* (daha doğrusu *Gulla*) ve adı *Lilith* olarak yaşamaya devam eden "rüzgâr kızı" (*Wardat lili* örneklerinde olduğu gibi çoğu kötü huyludur. Korkunç görüntüsüne rağmen *Lamaştu*'yu yıldıran rüzgâr iblisi *Pazuzu* ise iyi huyludur.

Marduk

Babil'in şehir tanrısı *Marduk*, az sayıda şüpheli belgeyi göz ardı edersek, ilk olarak 18. yüzyılda ortaya çıkar ve sonraki yüzyılda Babil panteonunun zirvesine tırmanır. Erken tarihi karanlıktır. Eski Doğu kâtipleri adını Sümerce **amar utu-k* (güneş tanrısı; Utu'nun danası) sözlerinden getirirler ve adını buna uygun düşen kelimeleri gösteren işaretlerle dAMAR.UTU diye yazarlar. Ne var ki mitolojik açıdan *Marduk*'un güneş tanrısı ile hiçbir ilgisi yoktur. Aksine Borsippa'nın eski şehir tanrısı *Tutu* ile ama her şeyden önce büyü tanrısı *Asaruludu* ile bir tutulmuş, böylece onun babası *Enki/Ea*'nın ailesinden sayılmıştır. Kâtiplerin ad çözümlemesi "halk etimolojisi kaynaklı" bir yanlış yorum olarak şüpheyle karşılanmış ve *Marduk* adının bilinmeyen bir alt katman dilinden geliyor olabileceği varsayılmıştır. Ne var ki oluşum biçimi, örnek olarak *Amar-su'ena(k)* (ay tanrısı; Su'en'in danası) örneğinin gösterdiği gibi erken hanedan zamanında alışılmış bir Sümer kişi adı tipine uygundur. Bu yüzden *Marduk* adının arkasında tanrısallaştırılmış bir hükümdarın yatıyor olabileceği ihtimalini göz ardı etmek mümkün değildir. "Kürek" kelimesi Sümercede *mar*, Akadca da *marru(m)* olduğu için *Marduk*'un amblemi olan kürek, varlığını muhtemelen etimolojik spekülasyona borçludur. *Marduk*, sembol hayvanı olan "yılan ejderha"yı, Eşnunna'nın şehir tanrısı *Tişpak*'tan miras almış olmalıdır. Bu ise Kral Hammurabi (1792-1750), Babil'in en güçlü düşmanlarından olan bu şehir devletini yendikten sonra olmalıdır. Hammurabi yönetiminde Babil şehir devletinin genişlemesi, *Marduk*'un yükselişini tetiklese de Eski Doğu'da günlük hayatın üstesinden gelme yollarından biri olan büyüden sorumlu olması yaygınlığını arttırmış olmalıdır. I. Nebukadnezar'ın (yaklaşık 1125-1104) yönetimi sırasında, daha önce Elamlar tarafından kaçırılmış olan *Marduk*'un kült resminin (putunun) kurtarılması, önemli bir adıma işaret eder. *Marduk*'un tanrıların efen-

disi seviyesine yükselişi, belki de bu sıralarda ortaya çıkmış olan *Babil Yaratılış Destanı*'nda teolojik olarak temellendirilmiştir.

Marduk'un karısı *Zarpanitu(m)*'dur. Kocasını gibi onun kökenini de belli değildir. Ad, görünüşe bakılırsa "Zarpanlı" anlamına gelmektedir ama şimdiye kadar bu adın bir (kült) yeri olup olmadığı ortaya çıkmamıştır. Kâtipler, bu adın Akadca söz dizimini görmezden gelerek *zerbanitu(m)*'dan (tohum/döl yaratan) getirmeye çalışarak etimolojisini yapmayı denemişlerdir. *Nabium/Nabu*, önce *Marduk*'un bir ulaşı ve kâtibi, sonra oğlu kabul edilmiştir.

Marduk'un Babil'deki kült merkezi, *Babil Yaratılış Destanı*'na göre, (*Enlil* teolojisiindeki *Nippur* gibi) evrenin ortası idi. Adı, "başını kaldıran ev" anlamına gelen *Esanil(a)*'dır. Ona ait olan basamaklı tapınak *Etemenanki* (cennetin ve yeryüzünün ev temelleri), belki de Kitab-ı Mukaddes'te anlatılan Babil efsanesinin en eski biçimiydi.

Daha sonraki zamanlarda *Marduk* alışılmış biçimde sadece Akadca *Bel(u)* (efendi) olarak adlandırılmıştır. Bu ad altında kendisine Roma-Parth zamanlarında bile hâlâ tapılmıştır. Arami-Arap ova şehri Palmira'da *Bel*, en yüksek tapınağa sahiptir. Tapınağın duvarında *Babil Yaratılış Destanı*'ndan bir sahne resmedilmiştir. *Marduk*, Küçük Asya'da, Yunanlar zamanında da *Sandas*, *Sandon* olarak belgelenmiş Luvi *Şanda* ile bir tutulmuştur.

Nabu

Nabu, bilginin ilahi kâtibi ve hamisidir, amblemi yazı kalemidir. *Marduk* gibi o da Babil panteonuna geç katılanlardandır. İşleviyle tahıl tanrıçası *Nissaba*'nın mirasını devralmıştır. Babilli kâtipler, daha sonra *Nabium* olacak olan "çağırarak, adlandırmak" anlamına gelen Akadca bir fiilden getirdikleri adını "(adıyla) çağrılan" biçiminde yorumlarlar. Bu temele dayanarak kâtipler onu *Mu-*

dugasa'a (iyi adla anılan) olarak Sümerceye taşımışlardır. *Nabium* Borippa'nın şehir tanrısı olarak *Marduk* ile özdeşleştirilen *Tutu*'nun üstünü perdeler. *Nabu*, *Marduk*'un kâtibi ve oğlu olur. 2. binyılın sonlarına doğru *Marduk*'un yanında Babil panteonunun önemli figürlerinden biri konumuna yükselir, kültü Asur'a da yayılır. Geç dönemde, onu panteonun başı yapma eğilimleri ortaya çıkar. I. Nebukadnezar (yaklaşık 1125-1104), Nabopolassar (625-605), II. Nebukadnezar (605-562) ve Nabonid'in (555-539) de aralarında olduğu pek çok Babil kralı, *Nabu* ile başlayan isimler taşır. *Nabu*'nun karısı *Taşmetu(m)*, Borippa'nın biraz güneyinde kalan Dilbat'ın şehir tanrısı *Uraş*'ın kızı kabul edilir. Onun "işitmek" (Akadca *şemu*) kelimesinden türetilmiş olan adı, görünüşe göre anlam olarak kocasının "çağırarak" kelimesinden türemiş olan adı ile uyumludur, ancak anlamı tam olarak -"duymak" ya da "birbirini dinlemek"- belli değildir.

Nabu ve *Taşmetu(m)*, Uruk'ta tapılan *Muati* ve *Nanaya* çiftiyle ve ayrıca Basra Körfezi kıyısında bulunan Dilmun'daki ana tanrılar *Enzak* ve *Meskilak* ile bir tutulmuştur. Daha sonraki metinlerde bu yüzden sıkça *Nabu* ve *Nanaya* çifti görülür.

Tıpkı babası *Marduk* gibi *Nabu* da çivi yazısı kültüründen sonra da hayatta kalmıştır. Yunanlar *Nabu*'yu ve *Nanaya*'yı Apollon ve Artemis ile özdeşleştirir. *Nabu*, Babil'de Sabiilerin gnostik cemaatinin yazılarında kendine yer buldu. *Nabu*'ya *Bel* ile birlikte Palmira, Dura Europos, Hierapolis ve Edessa'da da tapılmıştır.

Asur

Asur panteonunun en büyük tanrısı olan *Asur*, muhtemelen aslen Asur şehrinin yükseldiği kayalık çıkıntılarla ilişkili bir dağ tanrısı idi. Asurlu teologlar tarafından ilkel *Anşar* (*Babil Yaratılış Destanı*'nda gök tanrısı *An*'ın babası) ve *Enlil* ile eşitlenmiş, böylece *Ninlil* onun karısı

olmuştur. Adının Akadca biçimi *Mulliltu(m)*, Asurcada *Mulissu'*ya dönüşmüştür. Herodot'un (I, 131) Afrotid'in Asurlulardaki adı olarak zikrettiği *Mylitta'*nın arkasında bu vardır. *Ninlil/Mullisu* başka pek çok tanrı gibi Afrotid'in gerçek eşdeğeri olan *İştär* ile özdeşleştirildi. Aslen kızı olan *Şerua* da daha sonra Asur'un karısı sayılmıştır.

V. ÖNEMLİ MİTLER

Mitler, tanrılar ve insanların tarihte, belirsiz bir zamanda geçen öyküleridir. Onlar, dünyayı -özellikle de evreni, medeniyeti ve kültü- oluş biçimleri açısından yorumlar. Demek ki mitler, etolojik (temellendirici) bir işleve sahiptirler. Kısımın Hammurabi Kanunları'nda gözlemlenebileceği üzere tarih de mitolojik temelde anlamlandırılabilir: Orada *Anum* ve *Enlil*'in şehir tanrısı *Marduk*'u *Enlil*'in mertebesine yükselttikleri anlatılıyor, bu aynı zamanda Babil'deki yeni bir güç dengesini de yansıtır ve bunu teolojik açıdan temellendirir. Bazı mitler için metin içi veya dış kanıtlardan, kült ayinlerinde okundukları ve hatta sahnelendikleri ortaya çıkmaktadır. Efsanevi olayın düzenli olarak ritüel açıdan hatırlatılması, onun içindeki dünya düzenini güvence altına alıyordu. Eski Doğu mitleri ancak kısmen bağımsız metinler durumundadır. Büyüler veya ilahiler gibi başka metinlerde mitlerle ilgili anlatılar ya da mitlere göndermeler hiç de ender rastlanan bir durum değildir. Aşağıda Eski Doğu mitlerinin hepsi özetlenmeyecektir, sadece önemli türler ve motifler takdim edilecek ve önemli bazı metinlerle gösterilecektir.

Yaratılış ve Dünya Düzeni

Çivi yazısı kaynakları, dünyanın oluşumu hakkında farklı görüşler aktarmaktadır. Eski Doğu kâtipleri ve teologları, sözelimi tanrı listelerinden çıkarılabilen çeşitli motifleri bir araya getirmeyi denemişlerdir.

Yaratılış destanı hakkında şimdiye kadarki en eski belge, MÖ 26. yüzyılda UD.GAL.NUN imlasıyla yazılmış olduğu için bugün de tam olarak çözülememiş olan Abu

Salabikh metninde bulunmaktadır. Çeşitli metinlerde görülen bir parça şöyledir: “(...) Göğü yerden, yeri gökten ayırmış olan Enlil”. *Enlil*’in ayırdığı ilk evren ya da bu eyleminin nederi hakkında daha fazla bir şey bilmiyoruz. Olasıdır ki *Enlil*’in ilk dünyevi ataları, tanrılar *Enki-Ninki* de işin içindeydi. Bunlar, ilk defa Abu Salabikh metinlerinden daha da eski olması muhtemel Şuruppag tanrılar listesinde belgelenmişlerdir. Görüldüğü kadarıyla bu figürler çok erken zamanlarda spekülasyonlara davetiye çıkarmıştır. Çünkü Şuruppag tanrılar listesinde sadece 4 tanrıça adından oluşan sayıları 21’e yükselirken adları kısmen yeniden anlamlandırılmış ve biçimlendirilmiştir. *Enlil*’in kült merkezi olan Nippur’da, *Du-ku(g)* (kutsal tepe) adlı bir kült yeriyle ilişkilendirilmişlerdi. Yaratılış mitolojisi açısından “kutsal tepe”nin arketipi ya göğün ve yerin hâlâ bütün olarak bir arada olması ya da göğün ve yerin ayrılması sırasında ortaya çıkmış olan bir “dünya dağı”dır.

3. binyılın sonlarından itibaren belgelenmiş bir rivayet, gök tanrısı *An*’ı yaratıcı olarak görür. Bu rivayetin kaynağı *An*’ın kült şehri Uruk’ta aranmalıdır. 1. binyılın başlarından kalan bir belgeyse aşağıdaki yaratılış öyküsünü anlatır. Öykü, büyümlü amacına çok iyi uyarlanmış; çünkü bir solucanın neden olduğuna inanılan diş ağrısına karşı bir ritüel için mitolojik temel sağlamaktadır:

Anu dünyayı yarattığında,
Gök, yeri yarattığında,
Yer, ırmakları yarattığında,
Irmaklar, kanalları yarattığında,
Kanallar, bataklığı yarattığında,
Bataklık, solucanı yarattığında,
Solucan, *Şamaş*’a gidip ağladı,
Ea’nın önünde aktı gözyaşları:

Bana yiyecek ne vereceksin,

Bana emecek ne vereceksin?

Sana olmuş incir vereceğim, kayısı, elma!

Neyime yarasın incir, kayısı, elma?

Kaldır beni, dişle diş eti arasına koy!

Dişten kan emeyeğim, diş etini parça parça kemireceğim!

Üçüncü bir yaratılış anlayışına göre dünya ilk denizden, Tanrıça *Nammu* figüründe kişiselleştirilmiş olarak ortaya çıkmıştır. Oğlu ise su tanrısı ve yaratıcı tanrı olan *Enki/Ea* idi. Kozmogoni büyük bir ihtimalle *Enki*'nin kült şehri Eridu'nun bulunduğu kıyıya yakın bir yerdeydi.

2. binyılın sonlarına doğru oluşmuş olmakla birlikte ancak geç tarihli yazmalardan günümüze ulaşan *Babil Yaratılış Destanı*, ilkesel olarak panteonun en tepesine tırmanmış olan Babil'in şehir tanrısı *Marduk*'un yerini sağlamlaştırma amacı taşıyan teolojik bir eserdir. Bu eser, eski rivayetlere el atarak eski panteonun en büyük tanrıların *Enlil*'in, *Ninurta*'nın ve *Enki*'nin niteliklerini *Marduk*'a aktarır. Daha önce de sözü edildiği üzere *Marduk*, *Enki* çevresine onun oğlu *Asaruludu* ile özdeşleştirilmek suretiyle zaten dâhil edilmişti. *Enki* ise ilk deniz tanrıçası *Nammu*'nun oğlu sayılıyordu. *Babil Yaratılış Destanı*'nda onun karşılığı *Apsu* ve *Tiamat*'tır. Alışılmış dil kullanımına göre ilki yeraltı tatlı su okyanusu, *Enki*'nin efsanevi imparatorluğu idi. *Tiamat*, Akadca "deniz" anlamına gelen, özel ada dönüştürülmüş bir kelimedir ve tuzlu suyu sembolize eder. İkisinin birleşmesinden *Lahmu* ve *Lahamu* adlı ikinci bir ilk tanrı çiftleri ortaya çıkar. Aralarındaki bağlantıya göre, çamur veya köpüğün kişiselleşmiş hali olarak anlaşılmış olmalıdırlar. Bunlar *Anşar* ve *Kişar* "gök bütünü" ve "dünya bütünü" çiftini dünyaya getirir. Oğulları, gök tanrısı *Anu*'dur, *Enki/Ea* ise onun oğludur. *Apsu* ve *Tiamat* genç tanrıların gürültülü işlerinden rahatsız olurlar. Onları ortadan kaldırmayı planlayan *Apsu*, *Ea*

tarafından uyutulur ve öldürülür. *Ea*, *Apsu*'yu mekân tutarak orada oğlu *Marduk*'u doğurur. Tedirgin edilmiş ilk tanrı motifi tekrarlanır: *Tiamat*, *Marduk* tarafından *Anu*'nun sebep olduğu rüzgâr aracılığıyla rahatsız edilir ve yaratıklardan oluşan bir orduyla genç tanrılara karşı sefere çıkar. *Marduk* onları yener ve öldürür, bedenlerini ikiye ayırarak bunlardan göğü ve yeri yaratır. *Babil Yaratılış Destanı* kozmogonisi üç eylemi kapsar: *Apsu* ve *Tiamat* aracılığıyla ilkel tanrıların üremesi, öldürülen *Apsu*'dan *Ea*'nın mekânının yaratılması ve nihayet öldürülen *Marduk*'un canını aldığı *Tiamat*'tan göğün ve yerin yaratılışı. Bu, Enlil kozmogonisinin temel motifinin, yani göğün ve yerin bölünmesinin dâhil edildiği eski *Nammu-Enki* kozmogonisinin daha gelişmiş bir biçimini temsil eder.

Nihayet uygarlığın kuruluşu, tehlikeye düşmesi ve savunulmasıyla ilgili bazı mitlerden söz etmek gerekir. Bunlar, *Enki* ve *Ninurta*'yı kapsar. *Enki*, kendisiyle ilişkili kozmogonide gerçi annesi *Nammu*'ya, ilk denize tabidir, ne var ki annesi, ondan farklı olarak yaratılışta aktif olarak yer almaz. Yaratıcı zanaatkâr olarak *Enki*, dünya düzeninin mimarı ve kültür kurucusudur. "Enki ve Dünya Düzeni" efsanesi, çeşitli tanrılara sorumlu oldukları alanları ve görevlerini nasıl paylaştırdığını ve penisiyle Fırat ve Dicle'yi nasıl yarattığını anlatır ki bu "Enki ve Ninhursag" da da yankısını bulur. Orada, güneş tanrısı *Utu*'yu suyu, yani herhalde çiyi kendisine ait olan yeraltı okyanusundan getirmekle görevlendirdiği anlatılır.

Dicle'nin yaratılışı da *Ninurta*'nın payına düşer. *Lugal-e* efsanesinde, taşlardan bir ordu kuran ve böylece sadece Sümerleri değil, aynı zamanda *Enlil*'in idaresinde olan dünya düzenini de tehlikeye atan *Asag/Asakku*'ya karşı mücadele eder. *Asag*'ın cesedinden Sümercede yeraltını da gösteren *kur*'u (dağ) yaratır. *Ninurta*, taşları Zagros Dağları'nı oluşturmak üzere üst üste yığar ve dağ sularını o andan itibaren Sümer'i sulayacak olan Dicle'de toplar. Yeraltı zenginliği olarak *Ninurta*'nın sorumluluk alanına giren taşlar bazen kutsandır bazen de lanetlenir. Nippur'a

muzafferane geri dönüşünde, panteonun başı olma konusunda babası *Enlil*'e meydan okur. Lagaş'ta ortaya çıkmış olması muhtemel efsane, şehir devletinin baş tanrısı *Ninurta/Ningirsu*'yu yeniden değerlendirme girişimini yansıtır olabilir. *Anzu* efsanesi de onu *Enlil*'in tehlikeye düşen dünya hâkimiyetinin koruyucusu olarak gösterir: Şeytani aslan kartal *Anzu*, *Enlil*'in yıkanırken bir kenara koyduğu "kader tabletini" çalar, *Ninurta* ise geri alır. Görünüşe göre çekişme halindeki siyasi-teolojik bir çevrede ortaya çıkan ve parçalar halinde günümüze gelmiş olan "Ninurta ve Kaplumbağa" efsanesinde *Ninurta* ve *Enki* karşı karşıya gelir: *Ninurta*, *Anzu*'yu alt eder, gel gör ki o "kader tableti"ni, belki de *Abzu*'da, belki de tabletin asıl sahibi olan *Enki*'nin imparatorluğunda düşürmüştür. *Anzu*, *Ninurta*'yı onu saygıyla karşılayacak olan *Enki*'ye getirir. Ne var ki *Ninurta*'nın bizzat dünya hükümdarlığı peşinde olduğunu fark edince, onu aşağılar: Dev bir kaplumbağa yaratarak *Abzu*'nun kapısına yerleştirir, *Ninurta* kaplumbağanın kazdığı çukura düşer. Metin tam burada bittiği için efsanenin sonunu bilmiyoruz.

Tanrıçanın, sarhoş *Enki*'den *me*'yi aşırıldığı ve Uruk şehrine getirdiği "İnanna ve Enki" efsanesi de "dünya düzeni" konusuna bağlanabilir; ancak hikâyenin nasıl sonlandığı henüz bilinmiyor. "Enki ve Dünya Düzeni"nde bölüm arasında bir ilişki bulunması olasıdır. Söz konusu bölümde *İnanna*, *Enki*'ye diğer tanrılar gibi kendisine de bir işlev vermediğinden yakınır. *Enki* ise işlevlerin zaten elinde olduğu karşılığını vererek cinsellik, çobanlık (sevgilisi *Dumuzi* çobandır) ve savaş adını anar.

Tanrı Savaşları ve Devamı Niteliğindeki Mitler

Panteonun zirvesindeki değişme, *Babil Yaratılış Destanı*'nda mitolojik açıdan, ilk tanrılar ve daha yeni tanrılar arasındaki nesil çatışmasıyla örtbas edildi dememek için barış içinde çözülür. Savaşın liderliği belirlediği bir başka semayı da Hitit dilinde aktarılmış olmakla birlikte Hurri

ve Mezopotamya rivayetine dayanan “Kumarbi döngüsü”nde buluruz. Bu döngünün ana karakterleri *Dagan* ve *Enlil* ile özdeşleştirilen *Kumarbi* ve Hurrice adı *Teşşub* ile anılan hava tanrısıdır. Her iki ana karakterle onların yakını ve müttefiki olan tanrılarda, yer ve gök tanrıları karşı karşıyadır. Efsane açıktır ki bir kült töreni sırasında icra edilmiştir, çünkü başlangıçta aralarında *Enlil* ve *Ninlil*’in de sayıldığı ilk tanrılar, icrayı dinlemeye çağrılır. Bunu bir “ardıl efsane” takip eder: *Alalu* gökyüzünde dokuz yıl hüküm sürer, sonra *Anu*’ya yenilerek “karanlık yeryüzü”ne kaçar. *Anu*, dokuz yıl sonra *Alalu*’nun oğlu, sakisi *Kumarbi* tarafından tahtından edilir ve gökyüzüne kaçar. *Kumarbi* onu bacağından yakalar ve cinsel organını yutar. *Anu*, kahkaha atan *Kumarbi*’ye onu hava tanrısı (*Teşşub*), *Aranzah* (Dicle) Nehri’ne ve üç tanrıya gebe bıraktığını açıklar. Çok açık olmayan bir bağlamda bunlardan birinin *Ea*’nın yardımıyla *Kumarbi*’nin başından doğduğu ve *Kumarbi*’nin *Teşşub* dışındaki çocukları yediği anlatılır. Döngünün geri kalan kısımları da eksiktir ve düzeni tam olarak belli değildir. Ana motif olarak *Kumarbi*’nin hava tanrısının hâkimiyetini engellemeye çalışması ve bu amaçla deniz canavarı *Hedammu*’nun da arasında olduğu canavar oğullar dünyaya getirmesi öne çıkar. Mezopotamya’nın *İştar*’ının Hurrice eşdeğeri olan Tanrıça *Şauška*’nın ayartma hünerleriyle de sudan çıkarılır (ya da çıkmak zorunda kalır). Nihayet *Kumarbi* devasa bir kayayla *Ullikummi* tabir edilen (Kummi’yi yok et anlamına gelen) devi dölleri (hava tanrısının ikametgâhında). Bir Hurri atlas figürü olan *Upelluri*’nin omuzlarına eklenerek orada devasa boyutlara ulaşacak derecede büyür. Kör ve sağır olduğu için *Şauška*’nın marifetleri onu etkilemez. *Ullikummi*, bir zamanlar yer ve göğün ayrıldığı, *Ea*’nın yaptığı bir bronz bıçakla *Upelluri*’nin omuzlarından kesilerek ayrılır. Ancak eksik olarak elimize geçen metin, hava tanrısının zaferiyle sona erer. *Kumarbi* döngüsünün pek çok motifi Yunan mitolojisinde yeniden hayat bulur; muhtemelen Küçük Asya’da kabul görmüşlerdir. Örnek olarak tanrı krallar *Anu*, *Kumarbi* ve *Teşşub* sırasıyla

Yunanlar tarafında *Uranos*, *Kronos* ve *Zeus*'a denk gelir; *Kronos*, *Uranos*'u, tıpkı *Kumarbi*'nin *Anu*'ya yaptığı gibi erkekliğinden eder, *Kronos* ise *Kumarbi* gibi çocuklarını yutar; *Athena*'nın *Zeus*'un kafasından doğmasının da bir Eski Doğu modeli vardır.

Aşağı yukarı 8. ya da 7. yüzyılda Asur'da kaydedilmiş olan "Harab efsanesi" Hurri etkisini ele verir. Burada ardıl motifler "Kumarbi Efsanesi"nde olduğundan daha geniş gösterilmiştir: Yedi kuşak tanrı, sırayla birbirinin yerini alır; bu arada oyuna baba katli, anneyle veya kız kardeşe ensest ilişki de dâhildir. İlk çift kişiselleşmiş "nadas sabanı" *Harab* ve yeryüzüdür. İlk saban sürmede deniz ve bozkır hayvanlarının tanrısı, babasını öldürüp annesiyle birlikte olan *Şakkan*'dır. Olay yeri Dunu adlı bir şehirdir (bu ismi taşıyan birkaç şehir vardır) ve tanrıların birbirinin halefi olarak sırayla iktidara gelmesi ay adları ile verilir: Her ikisi de kült kaynaklı bir arka plana işaret eder.

İnsanın Yaratılışı

İnsanın yaratılışına dair Mezopotamya efsaneleri çoğunlukla üç bileşenden oluşur: (1) insanın amacı, (2) yaratılışına katkıda bulunan tanrılar, (3) yaratılış eyleminin kendisi. Efsaneler insanın yaratılmış olduğu konusundan birleşirler. Yaratılmış olmalarının amacı tanrıları iş yükünden kurtarmak ve toprağı işleyerek toprağı işlemeye dayanan kurban kültü aracılığıyla tanrıların bakımını üstlenmeleridir. İnsanlar bu sırada kendilerine de baktıkları için, pratikte tanrılar ve insanlar birlikte kozmik bir hane halkı oluşturur. İşin Mezopotamya insanı için ne kadar belirleyici olduğunu "Atra-Hasis" adlı eski Babil efsanesinin girişindeki şu ifade gösterir:

Tanrılar insan iken,

Önemsiz işler yapar, küfe taşırlardı.

Bu durum, çalışan tanrıların *Enlil*'e karşı isyan etmeleri ve sarayın önünde tehditkâr biçimde görünmeleri sonucunu doğurur. İnsanın yaratılışının özü ve yaratılışta etkili olan tanrılara gelince, iki rivayet olduğu belirlenebilmektedir: Belgeleri zayıf olan birine göre, insanlar bitkiler gibi topraktan filizlendi, çok daha yaygın olana göre ise kilden yapıldılar. Birincisi herhalde *Enlil* kozmogonisiyle ilişkiliydi. Sümerce “Çapaya Övgü”nün girişine göre *Enlil* insanı tohumlarını çapa yardımıyla bir tuğla kalıbına ektikten sonra Nippur’daki duruma yansıtacak biçimde *uzu-mua* (et biten yer) adını taşıyan ilkel tepeden filizlenip çıkmasını sağladı. Daha sonraki muhtemelen *Enki* rivayetinden etkilenmiş bir varyanta göre bu, toprak kurban edilen bir tanrı çiftinin kanıyla sulandıktan sonra gerçekleşir (“KAR 4-Mythos”). İlk insanın kilden oluşması *Nammu-Enki* kozmogonisine aittir. Bunun en eski kanıtı “Enki ve Ninmah” efsanesidir. İlk insanın yaratılışında burada ilk okyanusun kişileşmiş hali olarak bilinen tanrıların anası *Nammu*, oğlu *Enki* ve ana tanrıça *Ninmah* katılır, yedi kutsal ebe bunlara yardım eder. Benzer bir konstelasyon “Atra-Hasis Destanı”nda da bulunabilir: İnsanı yaratan ve cinsel üremesini ayarlayan yine *Ea* ve ebeler tarafından desteklenen ana tanrıçadır. Kitab-ı Mukaddes’te Havva’nın Âdem’in kaburga kemiğinden yaratılmasının içerdiği türden erkeğin önceliği, oldukça dolaylı bir biçimde, “insan” anlamına gelen Akadca sözcüğün eril olmasında görülebilir, ne var ki bu konu üzerinde etraflıca durulmaz. İlk ana *Nammu*’dan daha sonra söz edilmez. Diğer taraftan olaya yeni bir motif eklenir: İnsanın yaratılışı için *Enlil*’e isyan eden, angarya hizmet gören tanrıların önderi olan tanrı kurban edilip kanı kile karıştırılır. *Babil Yaratılış Destanı*’nda ilk insanı yaratanlar *Ea* ve *Marduk*, bu amaçla kurban edilen tanrı ise *Tiamat*’ın komutanı *Kingu*’dur. *Enlil* rivayetinde dişi bir ögenin eksikliği dikkat çekerken *Enki* geleneğinde tarihin içinde kaybolup gitmek üzere belirleyici bir rol oynar. Tıpkı Kitab-ı Mukaddes’te olduğu gibi ilk insan “insan”dır: İbranice *adam*, Sümerce *lul(l)u*, Akadca *awi/*

*elu'*dur. "Atra-Hasis Destanı" Akadca kelimeyi sanatkârane biçimde etimolojik olarak efsanevi olaylarla iç içe geçirir (ki bu arada çivi yazısı gibi Akadcanın da *e* ve *i* ünlüleri arasında yalnızca sınırlı bir ayrım yaptığına dikkat edilmelidir). İnsanda ölünün ruhu olarak yaşamaya devam eden kurban tanrıya orada *We* denilmektedir, demek ki adı "insan" sözcüğünde ya da ilk insanın adında geçmektedir. *We*, "akıl sahibi (*temu*) Tanrı (*ilu*)" olarak nitelenir ve aslında *awi/elu'*da tanrı sözcüğü de bulunabilirken "ölünün ruhu" anlamına gelen (*w*)*etemmu* kurban edilen tanrının adı ile "akıl" sözcüğünün birleşmesi olarak yorumlanabilir: "Enki ve Ninmah"ın aslen bağımsız bir efsane olan ikinci bölümü, ikisinin bir şenlikte içilen biranın etkisi altında nasıl bir yarışa giriştiklerini anlatır: Ana tanrıça, toplumda Enki'nin her birine bir yer tayin ettiği kusurlu insanlar yaratır; sözgelimi körlere müzisyenliği uygun görür. *Enki* sonra kendi adına çok daha fazla kusuru olan bir varlık (bir fetüs veya bir ihtiyaç?) yaratır ve bununla ne yapması gerektiği konusunda hiçbir fikri olmayan *Ninmah* yenilgiyi kabul eder.

Tanrıların Düğünleri ve Üremeleri

Çok farklı iki efsane *Enlil*'in düğününden söz eder. "Enlil ve Ninlil"de, *Enlil*'in *Ninlil*'i yıkanırken nasıl iğfal ettiği ve onu ay tanrısı *Nanna/Sin*'in nasıl hamile bıraktığı anlatılır. Sonra *Ninlil* ile yeraltı tanrısı *Nergal/Meslamta'ea'yı*, yeryüzüne ve yeraltına yakınlığı olan başka iki tanrıyı, *Ninazu* ve *Enbilulu'*yu yapar. Böylece *Enlil*, Sümercede ve Akadcada aynı "yeryüzü" kelimesiyle gösterilebilen yeryüzünün ve yeraltının hâkimi olur. Ay tanrısının böyle eşit olmayan erkek kardeşlerle ilişkisi, *Nanna* adının yazılışının spekülatif bir yorumuyla desteklenmiş olmalıdır: Nitekim o, "kardeş" karakteri ŞEŞ ve "toprak, yeraltı dünyası" karakteri KI'nin (son sözü edilen kâtiplerin artık ayırdında olmadığı eski bir NA işaretinden gelişmiştir) bir kombinasyonu ile gösterilir. "*Enlil* ve *Ninlil*"den

farklı olarak “*Enlil ve Sud*” alışılmış bir dünürlük ve düğün resmeder. Böyle bir şey “*Martu’nun düğünü*”nün merkezinde de söz konusudur, ancak burada alışılmış bir çift vardır: Amurit göçebelerinin tanrısı *Martu* yerleşik Kazallu şehir tanrısı *Numuşda’nın* kızı ile evlenir.

Enlil gibi *Enki* de cinsel tabuları yıkar: “*Enki ve Nin-hursag*”da ana tanrıça olan eşiyle bir başka kıza hamile bırakacağı bir kız yapar. Süreç iki defa tekrarlanır. *Enki* dördüncü kızına da yaklaşıncı, ana tanrıça dölünü 8 bitkiye aktarır, *Enki* bu bitkileri yiyip tüketir (ensesti ima eden sembolizm açıktır) ve hastalanır. Ana tanrıça onu lanetler ve kaybolur. Tilki *Enki’ye* yardım teklif eder, onu geri getirir. *Enki* onunla hasta organlarını sağaltan 8 tanrı daha yapar. Burada bu tanrıların ortaya çıkışına dair adlarına atıfta bulunan bir etiyoloji görülmektedir, çünkü her biri etimolojik olarak bir vücut parçası ile ilişkilendirilmiştir. Hikâyenin ensest yasağının mitolojik bir gerekçesi olduğu aşikârdır.

“*Nergal ve Ereşkigal*” miti, bağımsız iki yeraltı tanrısının ilişkisinin niçin ve nasıl ortaya çıktığını açıklar: Yeraltı kraliçesinin elçileri yemekten paylarını almak için tanrılar toplantısında görüldüğünde, *Nergal* hak ettikleri saygıyı göstermez, bunun üzerine *Ereşkigal* onun iadesini ister. *Nergal*, *Ea’nın* yardımıyla sağ salım yeraltına ulaşarak *Ereşkigal’i* karısı olmaya ikna etmeyi başarır.

Kaybolan Tanrılar

Pek çok Eski Doğu miti, belli bir süre ortadan kaybolan tanrılarla ilgilidir, bu sırada mevsimlere çok açık olmayan göndermeler fark edilir ve kahramanlar gibi olaylar da değişik coğrafi koşullara göre değişir. En meşhur ve en iyi korunmuş olan Eski Doğu edebiyatı ürünlerinden, eski Sümerce nüshası “*Inanna’nın Ölüler Diyarına İnişi*” ve daha yeni tarihli Akadcası “*İştar’ın Cehennem Yolculuğu*” günümüze kalmış olanlarından biri bu kategoriye

dâhil edilebilir. Tanrıça, yeraltına inmek ister. Bunun (sözde) nedeni olarak kapıcıya *Ereškigal*'ın (göründüğü kadarıyla hakkında hiçbir şey bilmediğimiz *Nergal*'in selevi olan) kocası *Gugalanna*'nın cenaze merasimine katılmak istediğini söyler. Yeraltının 7 kapısından geçer, bu sırada her kapıda takılarından ve kıyafetlerinden bir parçayı en sonunda yeraltı kraliçesinin önüne cırılçiplak çıkmak için bırakmak zorundadır. Tahtı ele geçirme girişiminde yenilir ve öldürölür, Akadca metne göre bu, yeryüzündeki bütün cinsel aktivitelerin kesilmesiyle sonuçlanır. Kadın elçisi *Ninşubur* (Sümerce metin) ya da tanrı elçisi *Papsukkal* (Akadca metin) çeşitli tanrılardan yardım ister, aradığı yardımı sonunda *Enki/Ea*'da bulur. Sümerce metne göre tırnağının kirinden *İştär* kültünün iki maskara karakteri olan sinek kılığında yeraltına sokulan *kurnarra* ve *galaturra*'yı yaratır. Akadca nüshaya göre *Ea* (oğlan) *Aşuşunamir*'i (görünüşü muhteşem) yaratır ve onu yeraltına gönderir. Her iki durumda da açıktır ki bu kişinin varlığı açısından bir etioloji söz konusu edilmektedir. Şimdi *Ereškigal*, *Enki*'nin yarattıkları tarafından (cinsel yönden) teselli edilir ama önce bir arzuyu yerine getireceğine söz verir. Bu elbette *İnanna*'nın "(otlar ve) hayat suyu" ile diriltilecek olan cesedinin geri verilmesidir. *Ereškigal* "oğlan"ı sefil varoluşa lanetler (ki bu da fahişelerin gerçek durumlarına uygundur). *İnanna* yeraltını yeniden terk edebilir ve kapılardan geçerken üstünden çıkardığı takı ve giysileri geri alır. Ne var ki bedelini ödemezse geri dönmek zorundadır. Bu yüzden Sümerce metinde yeraltı canavarları, Akadca metinde ise ölüm tanrısı *Namtar* ona eşlik eder. Sümer versiyonuna göre önce kendisinin yasını tutan ve bu yüzden bağışlanacak olan üç tanrı ile sonra da bir şölen yapan sevgilisi *Dumuzi* ile karşılaşır. Sevgilisi *Dumuzi*'yi teslim etmek isteyince, onu bir yılanı (?), kız kardeşi *Geştinanna*'ya dönüştüren güneş tanrısı *Utu*'nun desteğiyle *Dumuzi* kaçır. Ancak *İnanna* gelecekte "içki evi"nde yaşamasına izin vermek suretiyle ödüllendirdiği bir sineğin yardımı sayesinde onu fark eder. *Dumuzi*'yi kendisinin bedeli olarak teslim

eder ama kurtuluşunu kız kardeşi *Geştinanna* ile paylaşır, böylece her ikisi de dönüşümlü olarak yılın yarısını yeraltında geçirir. *Dumuzi*'nin kaçışı ve ölümü, Sümerce "*Dumuzi*'nin Rüyası" ve "*Dumuzi* ve *Geştinanna*" başlıklı şiirlerin konusudur. Akadca versiyon şüphesiz iyi bilinen sonucu kısaltır ve Sümerce versiyondan *Namtar*, *Ereşkigal*'ın adına *Dumuzi*'yi onun için ölümcül olacak şenliğe gitmesi için kışkırtmasıyla ayrılır; ayrıca orada *Geştinanna* yerine *Dumuzi*'nin kardeşi olarak *Belili* görünür. Son satırlar, *Dumuzi* ile birlikte yeraltı dünyasından ölümlerin de yükseldiği bir şenliği ima eder. Efsanenin bu sırada icra edilmiş olma ihtimali akla yakındır ki bu dönemsel bir arka plan olduğu sonucunu çıkarmaya izin vermektedir. Bu arka plan, *Dumuzi* çoban olarak nitelendirildiği için koyun sürülerinin doğurganlığıyla ilgili olmalıdır. "*İnanna*'nın Ölümler Diyarı'na İnişi"nde mevsimlik yanında astral (*İnanna* ve Venüs yıldızı) ve tarihi (Akad hanedanının kraliyet tanrıçası olarak *İnanna*) izler de bulunmaya çalışılmıştır. Üçünün birbirini dışlaması da şart değildir. Çünkü coğrafi olarak farklı bölgelerde, uzun anane tarihinde, algıda yeniden yorumlamalar ve uyarlamalar da beklenebilir bir durumdur.

Kaybolan tanrılara dair efsaneler Küçük Asya için ayırt edicidir. Bu mitler diğerleri yanında bitki tanrısı *Telipinu*, hava tanrısı ve güneş tanrısıyla ilgilidir. Kuraklığın eşlik ettiği sıcak yaz, Güney Mezopotamya'da "ölü" mevsim sayılabilir; Küçük Asya'da ise bu, aksine kıştır. Kaybolan güneş tanrısı hakkındaki Hitit efsanesinde mevsimsel ilişki açıktır, çünkü kaybolmasının sonucu şiddetli kış soğuklarıdır. Sis ve duman gibi *Telipinu*'nun kaybolmasının sonucu olan şeyler de soğuk mevsimlere işaret eder. Diğer taraftan, mitler ve mitlerle ilgili ritüellerin mevsimsel akış dışındaki "yokluk/kıtlık zamanları"yla ilişki olduğuna dair kanıtlar da vardır. Genellikle öfkeyle ortadan kaybolmuş tanrılarını arama belli bir düzene göre işler: Birinci, genel arama başarısızlıkla sonuçlanır; bir kartal gönderilir fakat boşunadır bu da sonun-

da ana tanrıça *Hannahanna* aranan tanrıyı bulup sokarak uyandıracak ve geri getirecek bir arı gönderir. Ugaritçe "Baal döngüsü"nde motif, hava tanrısı *Ba'l*'ın ölüm tanrısı *Mot*'a karşı her ikisinin de dönüşümlü olarak kazanıp kaybettiği savaş olarak tasarlanmıştır.

Tufan

2. ve 1. binyılda Mezopotamya sakinlerinin tarih anlayışı keskin bir dönüm noktasının izini taşır: Tufan. Tufan öncesi zaman, efsanevi geçmiştir. "Sümer kral listeleri"-ne göre, o dönemde arka arkaya -Kitab-ı Mukaddes'teki tarih öncesinin patrikleri gibi- krallarının çok uzun bir ömür yaşadığı söylenen dört ila beş hanedan hüküm sürüyordu. Tufandan önceki hanedanların sayısı ve sırası hakkında birbirinden çok az farklı rivayetler vardır. "Krallık gökten indikten sonra" tufandan önceki ilk hanedanın merkezinin Eridu, son hanedanın merkezinin ise Şuruppag olduğu konusunda fikir birliği vardır; geri kalanlar Badtibira, Larak ve Sippar'da ikamet ediyorlardı. Büyük bir tufan düşüncesinin ne zaman ortaya çıktığını tam olarak bilmiyoruz. Bizzat Şuruppag'dan kalan erken hanedanların metinlerinde bile henüz belgelenmiş değildir bu. Tarihi bir çıkış noktası da bulunamıyor. Akla yakın bir varsayım, efsanede Fırat ve Dicle'nin yıllık taşkınlarına dair mevcut deneyimlerin çoğalmış olmasıdır. Tufan efsaneleri dünya çapında yaygın olduğundan, Mezopotamya dışından öykülerin alınmış olmasını da göz ardı etmek mümkün değildir. Tufan kahramanlarının adı kaynaklarda -"Sümer tufan hikâyelerinde", Akad "Atra-Hasis Destanı"nda ve *Gilgameş Destanı*'nın XI. tabletinde- farklıdır. *Zi-u-sudra* (uzun günlerin ömrüyle donatılmış - Sümerce), (*W*)*atra(m)-hasis* (olağanüstü zeki - Akadca) ya da *Ut(a)napišti(m)* (hayatımı buldum) olarak anlaşılır, başlangıçta belki de Sümerce adın bilimsel bir yorumudur. "Atra-Hasis Destanı"nda tufan hikâyesi insanın yaratılışına eklenir. Tufanın tetikleyicisi, *Enlil*'in

ezici bir sayıya ulaşan insanları, gürültülü işlerinden rahatsız olduğu için yok etme arzusudur. Bunu önce hastalıkla, daha sonra da kuraklığın ardından gelen kıtlıkla yapmaya çalışır. Planı her seferinde *Ea* tarafından boşa çıkarılır. *Ea*, gözdesi Atra-Hasis aracılığıyla insanlara sorumlu ölüm tanrısı *Namtar* ya da hava tanrısı *Adad*'ı hoş tutmalarını tavsiye eder. *Ea*'nın taraf tutması fark edilir, *Enlil*'in üçüncü planı olan tufanı ifşa etmemeye yemin etmek zorunda kalır. Ama yemini arkasından Atra-Hasis'in duyabileceği bir kamış duvara konuşarak hileyle aşar (*Gilgamiş Destanı*'nda bir rüyadan söz edilir). *Ea*'nın yönlendirmesiyle Atra-Hasis içinde ailesi, zanaatkârlar, hayvanlar ve bitkilerle birlikte tufanı aşacağı devasa bir gemi yapar. Sular yedi gün sonra çekilir ve gemi yeri Irak'ın Kürt bölgesindeki Süleymaniye yakınları olarak belirlenebilen Nimuş (ya da Nisir) adlı yüksek bir dağın tepesine iner. Tanrılar bile tufandan korkuya kapılarak gökyüzüne kaçarlar ve hepsinden öte, ana tanrıça insanlığın bu yok oluşuna ağıt yakar. Şimdi Atra-Hasis'in sunduğu kurbanın etrafında "sinekler gibi" toplanıyorlar; bu, metnin kendisinin de açıkça gösterdiği gibi, ana tanrıçanın ikonografik olarak kanıtlanabilir özelliklerinden olan "sinek gerdanlığı" için bir etiyojodir. *Ea*'nın aklını başına getirdiği *Enlil*, *Ut(a)napişti(m)* ve karısını kutsar, sonsuz yaşam bağışlayarak onları denizde (*Utnapişti*'nin hikâyesini anlattığı *Gilgamiş*'i buldukları) uzak bir yere götürür. Eski Babil nüshasına göre *Enlil* şimdi *Ea*'nın tavsiyesi üzerine insanlığı tamamen ortadan kaldırmak yerine sayılarını azaltmak için tufan yerine başka araçları kullanır: suçlular için (ölüm) ceza(sı), çocuk sahibi olmayan rahipler ve lohusalık ateşine neden olan şeytanlar gibi. Mezopotamya efsanesi değişken versiyonları ile diğerleri yanında Ugaritçe metin tanıklarının gösterdiği üzere oldukça yaygındı. Tufan İsrailce de alınmış ve tufan kahramanı Nuh adını taşıdığı (Yaratılış 6,5-9,17) Eski Ahit'e girmiştir. İbranice metin çivi yazısı ile yazılmış nüshalarla dikkat çekici örtüşmeler gösterir. Bunları şöyle sıralayabiliriz: tufanın çekilip çekilmediğini anlamak

için kuşların gönderilmesi, Nuh'un tufan bitimindeki kurbanı, *Elohim*'in bir daha tufan olmayacağına dair yemini ve ana tanrıçanın parıltılı sinek gerdanlığı ile karşılaştırılabilecek gök kuşağının bunun işareti olması.

Diğer Tanrı ve İnsan Hikâyeleri

Şehir tanrısı *İnanna* ve kardeşi güneş tanrısı *Utu* ile yakın ilişki içinde olan Uruk'un efsanevi krallarının (Enmekrar, Lugalbanda ve Gılgamış) kahramanlıkları çok sayıda Sümer destanının konusudur. Gılgamış etrafında teşekkül eden öykülerin ömrü uzun olmuştur (konuyla ilgili olarak bu diziden W. Sallaberger'in kitabına bakılabilir).

"*İnanna ve Pukalletuda*" adlı Sümer efsanesi bağlantıları kolay kurulamayan, *İnanna*'nın onu dağlara çıkaran (yeraltı dünyasına inişine atıfta bulunularak ifade edilmiş) bir tür teftiş yolculuğu, hurma ağacının ve *şaduf* un (Arapça, bir sulama aygıtı) bu sırada bir kargadan yararlanan *Enki* tarafından yaratılışı, Tanrıça *İnanna*'nın bahçıvan *Şukalletuda*'nın bahçesinde bir ağacın altında dinlenirken onun tecavüzüne uğraması gibi farklı motifleri birleştirir. *İnanna* uyanır, olup bitenlerin farkına varır ve Sümer ülkesini kana boyar (tarihsel referanslar için olası bir ipucu). *Şukalletuda*'yı *Enki*'nin yardımıyla bulup onu adının şarkıda yaşayacak olmasıyla teselli ederken ölümle cezalandırıncaya kadar iki "salgın" daha gönderir.

"Adapa efsanesi"nde Eridu'da *Ea*'nın hizmetçilerinden olan Adapa balık tutarken fırtınaya yakalanarak denize düşer ve güney rüzgârını kanadını kırmakla tehdit eder. Tehdidi büyümlü bir biçimde anında gerçekleşir. Gök tanrısı *Anu*, Adapa'yı hesap sormak üzere huzuruna çağırır. *Ea*, Adapa'ya yas elbisesi giydirir ve ona nasıl davranması gerektiğini öğretir; her şeyden önce kendisine ikram edilecek olan ölüm yiyeceği ve içeceğini reddetmesi gerekmektedir Adapa'nın. Adapa gökyüzü kapısında iki yeraltı dünyası tanrısı *Dumuza* ve *Gışzida*'ya (*Ningişzida*) rastlar, kaybolmuş iki tanrı için (onlar adına) yas tutmak

suretiyle onların gönlünü okşar. Onu gülerek *Anu'*ya getirirler. Adapa *Anu'*ya öyküsünü anlatır, *Anu* yumuşar, Adapa'ya yaşam yiyeceği ve içeceği ikram edilir, ne var ki *Ea*'nın tavsiyesine uyarak sunulanları reddeder. Metin burada sonlanır. Olası farklı bir versiyondan *Anu*'nun Adapa'yı hizmetine aldığını öğreniriz. *Anu*'nun ikram ettiği yiyecek ve içeceğin ona sonsuz yaşamı gerçekten başlatıp başlatmadığı belli değildir. Adapa bir bilgenin prototipi sayıldığı için *Ea*'nın öğütlerine itaat etmesi her durumda olumlu değerlendirilmiş olmalıdır.

Eski Doğu'nun farklı bölgelerinden efsaneler, Eski Doğu insanı için büyük bir kusur olan çocuksuzluğu işler. Bunun Babil'deki en eski tarihli örneği, 2. binyılın başlarında yazılmış Akad destanı olan "Etana"dır. Kış hanedanının efsanevi kurucusu Etana'nın çocuksuz oluşu, bir hayvan hikâyesiyle iç içe geçmiştir. Kartal ve yılan bir ağaçta yuvalanarak aralarında bir birlik kurarlar. Birlik, kartalın yılanın yavrularını yemesiyle bozulur. Güneş tanrısı *Şamaş*, yılanın başvurusu üzerine kartalı cezalandırır: Kartalın çukura yerleştirdiği bir kadavranın içinde pusu kurarak kartalı bekler, tüylerini yolar. Etana'nın her gün "ayı otu" için yalvardığı *Şamaş*, ona kartala giden yolu gösterir ve onu serbest bırakır. Yapılanın karşılığı olarak kartal onu sırtında *İştar*'dan ayı otunu almayı umduğu gökyüzüne çıkarır. Ugarit'ten "Keret Destanı" ve "Akhat Destanı"nda da çocuksuz kralları söz konusu edilir. Her ikisi de Keret ve Dan'il, ilahi yardımla erkek çocuk sahibi olurlar. Akhat destanının başlıktaki kahramanı Dan'il'in oğludur. Tanrıça *Anat* onun zanaatkârlar tanrısı *Kotar-wa-Hasis*'in hediyesi olan olağanüstü güzellikteki yayını arzu eder. Tanrıçanın ona ölümsüzlük başlatması teklifini kabul etmemesi üzerine bunu canıyla ödemek zorunda kalır (sonu eksiktir). Hititçe "Appu Masalı"nda güneş tanrısı çocuğu olmayan Appu'nun "iyi" ve "kötü" adını verdiği iki çocuk sahibi olmasına yardım eder. Devamı, -"Kötü", "İyi"yi aldatır- "Kabil ve Habil motifi"nin fark edilmesini sağlar, ancak bu metinde de son eksiktir.

Erra Destanı

“Erra Destanı” (“İşum ve Erra” olarak da adlandırılır), özel bir durumu temsil eder. Muhtemelen 8. yüzyılda ortaya çıkmış yapay bir destandır bu. Destanın şairi kendisini epilogda ismen tanıtır ve eserini bir gece hayalinin yansıması olarak sunar. Yeraltı tanrısı, veba tanrısı ve savaş tanrısı olan *Erra*, içinde -veziri *İşum*’un silahından çıkan alevlerin tetiklediği- karşı konulmaz bir savaş arzusu uyandığı sırada karısının yanında dinlenmektedir. Şeytani “yedi tanrı” sonunda onu bu yönde iğnelerler. O ise tanrılar kralı *Marduk*’u yıpranmış kıyafetlerini yenilemeye ve bu sırada hükümdarlığı kendisine devretmeye ikna eder. *Erra*, kanlı kargaşalara ve yıkımlara neden olur, öyle ki tanrıların kutsal mekânları bile bunların kurbanı olmaktan kurtulamaz; (bir zamanlar *Enlil*’in tufanla yapmak istediği gibi) insanlığı yok etmekle tehdit eder. *İşum*, iyi kötü ayırmaksızın yok ettiği için onu kınar ve aklını başına toplamasını sağlar. *Erra* geri çekilerek *İşum*’u Babil’in yeniden kurulması ve refahıyla ilgilenmekle görevlendirir. Şair görünüşe göre travmatik savaş deneyimlerini çok tanrılı sistemin diyalektik imkânları yardımıyla işler: Onları yeraltı tanrılarının vezirinin etkisiyle yeniden sakinleşen öfke patlamaları halinde alegorik biçimde yorumlar. Sonunda şarkısının kötülüklerden koruyucu bir büyü olduğunu açıklar: “Bunu seslendiren kişi, eziyet çekerek ölmez, sözleri kralların ve beylerin hoşuna gider! Yazan kâtip düşman ülkesinde bile öldürülmez, kendi ülkesinde ise büyük itibar görür” “Erra Destanı”ndan alıntıların yazılı olduğu muskalar, insanların bu destanın yararlı etkilerine inandığını gösterir.

VI. DİNİ HAYAT

Eski Doğu'da hayat bugün tahmin edemeyeceğimiz derecede dini etkenlerle belirlenmişti. Çivi yazılı kaynaklar, basit dualardan haftalarca süren şenlik ritüelleri hakkındaki dini uygulamalara kadar bir yığın bilgi bulundurur. Dini uygulamaların resmi, devleti ilgilendiren yönlerini, bireylerle ilgili olanlardan daha iyi tanıyor olmamız kaynakların durumuyla ilgilidir. Kaynaklar yer, zaman ve tür bakımından dengesiz bir dağılım gösterir, konu açısından ayrı bir önem taşıyan şenlik tasvirleri veya kült takvimleri gibi metinler, çoğu örnekte ancak parçalar halinde günümüze gelmiştir, kısmen de editörlükleri tam yapılmamıştır. Eski Doğu'nun dini uygulamaları, bölgesel ve yerel farklılıkları, tarihi gelişimi bu yüzden çok önemli çalışmalara rağmen hakkında sahip olduğumuz genel görünüm hâlâ dengesiz ve düzensizdir.

Tanrılar Dünyasıyla Temas

Tanrılar dünyasıyla temas, belli kurallara ve sınırlamalara bağlıdır. Tanrılar, genel olarak insani bir kişilik modeli üzerinden, en güçlü tanrılar ise kral modeli üzerinden tasvir ediliyordu. Sıradan ölümlülerin bir meseleyi krala sunması veya huzura kabul edilmesi aracılıkla oluyordu. Bu, III. Ur İmparatorluğu zamanından kalma silindir mühürlerde yaygın görülen "giriş sahneleri" (Görsel 3) ile de gösterilmiştir: Sahne, bir erkek ya da kadın tanrının bileğinden tuttuğu ve tahtta oturan tanrıya takdim ettiği bir duacıyı temsil eder. Duacının arkasında sıkça ellerini dua eder biçimde yukarıya kaldırmış bir koruyucu tanrıça (Sümerce *lamma*, Akadca *lamasa* adı verilir)

bulunur. Kraliyet sarayı gibi tapınağı da ancak küçük bir çevre için erişebilir durumdaydı, sıradan insanlar tanrıları şenlik günlerinde kült imgeleri biçiminde, tapınaklardan ayrıldıkları sırada görebiliyordu. “Kişisel koruyucu tanrı”, insanların doğrudan veya gündelik muhatabı işlevini görüyordu, -muhtemelen 3. binyılın sonlarına doğru gelişmiş olan bu anlayış, Yahudi ve Hristiyan geleneğinin “koruyucu meleği”nde yaşamaya devam etmektedir. Kraldan dilekte bulunanlar için belirlenmiş kabul zamanları olduğu gibi ibadetler ve ritüeller için ayrılmış zamanlar da vardı. Güneşin doğuşu bu açıdan büyük öneme sahipti. Bu, güneş tanrısının bir konuda karar verme anına denk geliyordu, karar anı kurban falı veya başka kehanet pratikleriyle öğreniliyordu. Sabahın erken saatleri ibadet için tercih edilen zamanlardı, pek çok ritüel gün doğumunun en umut verici görüldüğü anda sonlanacak şekilde ayarlanıyordu.

Temizlik

Tanrılar dünyasının “öbür tarafa” özgü, yaygın olarak “kutsal” kavramıyla adlandırılan kendine has niteliği, Eski Doğu’da her şeyden önce “temizlik” ve “ihtişam” ile ilişkilendirilir. İnsanların erişemeyeceği gökyüzü, “temizlik” simgesi kabul ediliyordu. Sıkça “kutsal” olarak çevrilen Sümerce *ku(g)* kelimesi, aslında altın ve gümüş gibi parıl parıl parlayan değerli metallere işaret ediyordu. İlahi varlıklarla beraber krallar da “korku parıltısı”yla çevrilmişti. Hem ürkütücü hem de dikkat çekici parıltıları gösteren bu tür zengin bir terminoloji vardı. Tanrıların hoşuna gidecek biçimde yaşayan ya da tapınakta onlara yaklaşmak isteyen kişi (ki bunu ancak rahipler yapabiliyordu), hayatın bütün alanını kapsayan temizlik yönergelerine ve tabulara dikkat etmek zorundaydı. “Günahlar”, öncelikle bilinçli veya bilinçsiz kural ihlali, bundan doğan kirlilik olarak anlaşılıyordu. Eli burun ve ağza götürmekten oluşan alışılmış ibadet ha-

reketleri de temizlik arka planında anlaşılmalıdır: Böylece insan ilahi muhatabı kendi kirli nefesiyle rahatsız etmeyecekti. Günahlardan ve kirden arınmak için kişi, farklı biçimlerde ve bağlamlarda daha önce aktarılmış olan arınma ayinleri yapardı. Kirilenmenin temel bir şey olduğu düşünöldüğünden ayinler, kutsal olmayan arınma yöntemleriyle benzerlikler gösterir. Su, özellikle de büyülu biçimde hazırlanmış "takdis suyu", bu bağlamda başrolü oynuyordu, ne var ki (alkali bulunduran bitkilerin külünden elde edilen) sabun, ateş, tütsü, saç kesimi ya da özel giysiler de bunun bir parçası olabilir. Ayrıca iltihabı enfekte olmuş insanların vücudundan su dışında bir araca aktararak ortadan kaldırma girişimlerinde de bulunuluyordu. Bu, Eski Ahit'ten de bildiğimiz çöle kovulan "günah keçisi" (Levitikus 16, 22) ama bir insan da olabiliyordu: Söz gelimi uğursuz bir alametin tehdit ettiğı Kral Asahaddon (680-669), sonra düşman ülkesinin sınırına bırakılacak olan bir kızla ritüel sevişme gerçekleştirmişti. Bu tür uygulamalar ve bunların temelinde yatan düşünce biçimlerini ise "büyü" olarak adlandırıyoruz.

Büyü

Büyü, Yakın Doğu'da günlük hayatla baş etmenin ayrılmaz bir parçasıydı. Büyü, nesnelere ve insanlara, içinde bu işlevinde "sihir" denilen kelimenin de olduğı ritüel eylemler aracılığıyla "dolaylı" müdahale etmekten oluşmaktadır. Doğrudan mekanik müdahale işe yaramadığında ya da mekânsal uzaklık ya da bizim anlayışımıza göre hastalık iblisleri veya kült kirliliğı veyahut da günahlar gibi yalnızca zihinde var olan temel nesnelerde imkânsız göröndüğünde kullanılır. "Büyölü mekanik" ana hatlarıyla analogi ve ikameye dayanır: Örneğın birine zarar vermek için bir kil heykelcik delinir. Günlük olandan farklı olarak büyülu mekanik her zaman herkes için ulaşılır değildir, aksine daha çok uzmanların, genel olarak da erkek falcı rahiplerin işiydi. İnsanların yararına -ki

bu onaylanan temel amacdır- kullanılabiliyordu ama zarara veya ölüme sebep olmak için istismar edilebilirdi de (kara büyü). Eski Doğu hayatının büyülu bölümlerinin ne kadar önemli olduğu, diğlereri yanında Hammurabi Kanunları'nın daha başında dile getirilmesinde görülebilir:

Bir vatandaş bir başkasını büyücülükle suçlar ama iddiasını kanıtlayamazsa, suçlanan nehre gitmeli ve dalmalıdır. Nehir onu alıp götürürse, davacı onun evini alır. Nehir vatandaşın temiz (yani masum) olduğunu gösterir ve zarar görmeden çıkarsa, onu büyücülükle suçlayan kişi öldürülür. Nehre batmış olan, suçlayanın evini alır.

“Nehre gitmek” ile “tanrı hükmü” kastedilmektedir. Bu hüküm verici işlevde nehrin kendisi en yüce hâkimin, yani güneş tanrısının hizmetinde bir tanrıdır. “Kara büyü”ye “ak büyü” ile karşı konurdu: Bununla ilgili *Maklu* ritüeli, 1. binyıldaki kanonik versiyonunda, yaklaşık 90 büyü içeriyordu. Burada sözü edilen kara büyüü yapanlar arasında ise kadınlar, yani “cadılar” çoğunluktadır.

Falcılık

Her yerde görülen büyü gibi çok farklı türden alametlerle meşgul olmak da önemli bir rol oynuyordu. Eski Doğu din ve yaşam pratiğinin bu bileşeni için ortak teknik terimlerden birini tercih etmek kolay değildir. “Mantik” kelimesi Yunanca *mántis* (kâhin) kelimesinden ve ayrıca *mainomai*’dan (çıldırmaq, vecd halinde olmak) gelir ve özel bir tekniğı içerir. Aynı şey “kehanet” [Orakel] için de geçerlidir: Kelime Latince *oraculum*’dan, o da *orare* (heybetli biçimde konuşmaq) ve son olarak *ot*’dan (ağız) türemiştir ve tıpkı “fala bakmaq” gibi sözlü olarak kâhinlik etmekle ilgilidir. En tarafsız Latince *divinare* (ilahi ilhamları olmak, kestirmek, öngörmek) kelimesine ve ayrıca *divinus* (ilahi) kelimesine ait olan “divinasyon” dur. Eski Doğu insanları için dünya devasa, tanrılarca kontrol edilen, Latince “omina” (tekil: omen) olarak adlandırdığı-

muz bir alametler sistemiydi. Logografik başlangıçlardan hareketle biçimlerin, kavram alanlarının, kelimelerin ve seslerin iç içe geçtiği, gittikçe karmaşılaşmış bir sisteme dönüşen çivi yazısı, bu görüşe önemli katkıda bulunmuş olabilir. Tıpkı yazı gibi, kozmik yazı sistemi de haberleri taşıyordu. “Haber” anlamına gelen Akadca kelime *şip-ru*, *şaparu* (göndermek) kelimesinden türemiştir. Aslında “gönderi, haber” anlamına gelir ama bunun içindeki “görev” ya da “emir”, bunların yerine getirilmesi için “iş, eser”i de gösterebilir; haberler tipik olarak mektuplarla iletildiği için “yazma” çağrışımı da buna eklenmektedir. *Omina*’da da benzer ilişkiler buluruz: Meşum bir işaret ve er geç gerçekleşecek olan, madalyonun iki yüzü idi. Bu düşünme biçimi, “söz” ve “şey” ya da “suç” ve “ceza” aynı kelimelerle karşılandığı için dilsel olarak da kendini gösterir. Bu düşüncenin bir sonucu uyum üzerine kurulu alametlerin yorumudur: Örnek olarak eski Babil karaciğer falı “Safra kesesi çok yağla (*kussat*) kaplanırsa, soğuk (*kusum*) olur” der. Alametler insanlara istemeden ve insanın bir müdahalesi olmadan görünebilirdi (*omina olbativa*) ya da bir soruya verilen karşılıktılar (*omina imperativa*). Birinci türden işaretler her zaman ve her yerde ortaya çıkabiliyordu: Birinin kendi vücudunda, yakın ve uzak çevrede ya da yıldızlı gökyüzünde, işaretlerin ortaya çıkış anı da her zaman anlamlıydı. Görülen alametlerle ilgili bir soru sormanın farklı yolları vardı. En iyi belgelenmiş olanı ise falcılıktır. Bu sırada “kurban falı bakan” (Akadca *baru*), kurban edilmeden önce soru kulağına fısıldanmış ya da başka bir biçimde “iletilmiş” olan kurbanlık koyunun iç organlarını incelerdi. İstek durumuyla ilgiliydi; genel olarak geleceği anlamakla değil, belli bir karar için ilahi bir işaretle alakalıydı. Tipik uygulama alanları, mesela başrahibelik makamı için bir adayın onaylanması veya seferlere dair stratejik kararlardı.

Kurban edilen hayvanlar üzerinde yapılan falcılık, fal müşterisinin gün doğumunda en üst yargıç olarak güneş tanrısının önünde yargılanması biçiminde sahnelenmiş-

tir. Buna uygun olarak sonuç olumlu ya da olumsuz olabilir. Bakılacak olan en önemli, tanrıların yazı tahtası olan organ karaciğerdi. Falcılık pahalı bir şey olduğu için ancak krallar ve üst düzey kişilerce yaptırılıyordu. Onun yanında ilahi arzuyu anlamaya çalışmak için suya yağ dökmek, dumanın veya saçılan unun gözlendiği tütsü ve un ya da koku saçları, kura çekmek gibi daha ucuz yöntemler de vardı. Kural olarak, tek bir sorguyla yetinilmez, aksine sonuç başka sorgularla tasdik ettirilmeye ve kesinleştirilmeye çalışılırdı. Kehanetle gösterilen bir uğursuzlukla ilgili kişi arasındaki bağ, büyülü bir biçimde “çözölmeye” çalışılırdı. Alamet, önemli bir kirlilik olarak alınıyordu: Büyücü uğursuzluk bulaşmış olan insanları ve çevresini, uğursuzluğu bir vekile aktarmak suretiyle arındırır, ardından (kurban falında olduğu gibi) yargıç olarak güneş tanrısının huzurunda vekilin “mahkûm edildiğı” ve ardından (örneğin nehirde) ortadan kaldırıldığı bir sabah duruşması yapılır. En uç örneklerde başka bir insan vekil oluyordu. Kral, örneğin güneş tutulması gibi tehlikeli bir alametle karşılaştığında, “vekil kral ritüeli” uygulanırdı: Kötü alamet, ritüel olarak belirlenen “yedek kral” da gerçekleşirken, kralın kendisi bir “çiftçi” kılığına giriyor ve resmi olarak böyle adlandırılıyordu. “Vekil kral”, tahmin edileceğı üzere bu yöntemden doğal olarak sağ çıkmazdı. Ancak gelenek, efsanevi bir istisnayı aktarmaktadır: Rivayete göre İsin’den Kral Enlil-bani 1860 yılında “vekil kral” olarak tahta çıkmış, sonra 45 yıl boyunca iktidarda kalmıştır. Kehanet, Mezopotamya’da öncelikle geleceğe dönük kullanılırken, Hititlerde uygun-suz alametler ilahi öfkenin ifadesi olarak da algılanmış ve kehanetle bu öfkenin geçmişte kalan nedenleri araştırılmıştır. Güneş tanrısı Şamaş yanında, hava tanrısı Adad ve Suriye’yi yurt tutmuş olan tanrıça İşhara kurban falından sorumluydu. Şamaş ve Adad’ın, Sippar’ın tufandan önce Enmeduranki adlı bir tanrısına yağ kehanetini ve karaciğer falını öğrettiğı, onun da sanatını Nippur, Sippar ve Babil halkına aktardığı söylenir. Eski Doğu karaciğer falı, çok iyi açıklanamamış yollarla İtalya’ya ulaşır. Burada

Etrüsklerin bir özelliği olarak görülür ve devlet kültüründe önemli bir rol oynar.

Kehanet

Falcılık ile kehanet, her ikisi de ilahi mesajlarla ilgili olduğu için yakındır. Falcılıktan farklı olarak kehanet şifahi mesajlardır. Delphi'den ünlü esrarengiz ve çok anlamlı Yunan kehanetlerinden farklı olarak Yakın Doğu kehanetleri genellikle açık ve anlaşılır ifade edilmişlerdir. Çivi yazısı kaynakların çözülmesine kadar kehanet, İsrail'in dini tarihinin bir özelliği sayılmış olsa da bugün Eski Doğu'da çok yaygın bir olgu olduğunu biliyoruz. İsrail çevresinde kehanete Eski Ahit'te yapılan gönderme, Balaam'ın hikâyesi (Numara 22, 2-24, 25), kâhinlerin özgün sözlerinin Deir Alla'da (Ürdün) keşfiyle tarihi bir temel kazanmış oldu; orada bir Arami ağzı ve yazısıyla 8. yüzyıldan kalma bir tapınağın duvarına yazılmışlardı bunlar. Mezopotamya'da kehanet esas olarak Eski Babil'e ait Mari'den (18. yüzyılın ilk yarısı) ve Yeni Asur'un başkenti Ninive'den (8.-7. yüzyıl) mektuplar sayesinde belgelenmiştir. Kadın ve erkek "kâhinler" için, kısmen bölgesel açıdan farklı dil kullanımları, kısmen de farklı türleri yansıtan çeşitli adlar günümüze kalmıştır. Bütün kâhinlerin ortak yönü, en azından aktarılan vakalarda kralı ilgilendiren ilahi mesajları almalarıdır: düşmana yönelik teşvik ve tavsiyeler ama ayrıca kültle ilgili talepler. Mari'deki en alışılmış terimler *apil(t)u* (yanıtlayıcı) ve *muhhu*, dişi *muhhutu* ki tıpkı Yunanca *mántis* gibi "küplere binmek, kendinden geçmek" anlamına gelen bir fiilden türemiş olan kelime, genel olarak "vecde gelmiş, esrik" olarak çevrilebilir. Ama Mari'de görünüme göre Amuri sözvarlığına ait olup İbranice *nabi* ve Arapça *nebi* (peygamber) sözcüğünün de öncülü olarak görülmesi gereken *nabu* da belgelenmiştir; anlamı ise muhtemelen "tanrı tarafından" çağrıldı. Yeni Asurcada *mahhu/mahhutu* (Eski Babilce *muhhu/muhhutu*'nun Asur varyantı) ve

çok daha sık olarak *raggim(t)u* (çağırın) kullanılıyordu. Adının da gösterdiği üzere, en azından erkek ve kadın “esrikler” mesajı bir tür trans halindeyken alırlar. Eski Babil belgeleri erkek ve kadın kâhinlere ve farklı tanrılara dağılmışken, Yeni Asur kaynaklarında Arbelalı *İştâr* adına konuşan ve kısmen onun tapınağına bağlı olan kadın kâhinler daha fazladır.

Ölü Bakımı ve Atalar Kültü

Büyü ve fal yanında Eski Doğu dini uygulamalarının ayrılmaz bir parçası olarak ölü bakımından da söz etmek gerekir. Eski Doğu ölü gömme gelenekleri zamana ve yere göre değişiklik gösteriyordu. Çok az istisna dışında, ölüler ev veya sarayın bulunduğu alanda ya da yerleşim yerlerine yakın mezarlıklarda yakılmadan toprağa gömülüyordu. Ölenle birlikte mezara konulan ilave şeyler kısmen kişisel ihtiyaçları için, kısmen de yeraltı tanrılarına armağan olarak düşünülüyordu. Eski Doğu için hiç alışılmış olmayan bir ölü gömme olayı, MÖ 2500 civarında Ur’un “kraliyet mezarlığı”nda gerçekleşti: Üst tabakadan birinin zengince donatılan mezarı, henüz eski çağlarda talan edilmişti. Bu mezara altı asker ve aralarında musikişinasların da bulunduğu pahalı elbiseler giyinmiş ve gösterişli takılar takmış 68 kadın ve kız eşlik etmişti. Bu musikişinasların ihtişamlı lirleri eski Mezopotamyalıların en meşhur arkeolojik buluntuları arasındadır. Ne yazık ki geride bu defin merasiminin ayrıntıları hakkında daha fazla bilgi verebilecek yazılı kaynak kalmamıştır. Eski Doğu anlayışına göre, ölüler yeraltında ölü ruhları olarak yaşadığından, torunları onlara yiyecek içecek sunmak zorundaydılar. Eski Mezopotamya kaynaklarına göre ölümlere kurbanlar yeni ay veya dolunay sırasında sunulurdu, sonraki kaynaklar kısmen yeni ay, kısmen de günlük armağanlardan söz eder. Ölümlere sunulan düzenli kurbanlar, farklı zamanlarda -Babil’de kısmen kuraklık ve bu yüzden de “ölü” yaz aylarında- gerçekleşen büyük

ölü törenlerinden ayrılıyordu. Kurbanlar, her şeyden önce ölen babaya armağan edilirdi, ölü kurbanı mirasçı oğulun göreviydi. Ne var ki özel günlerde daha yaşlı atalar da cenaze yemeğiyle onurlandırılırdı. Buna benzer vesilelerle, sülalenin atasına kadar isimleriyle ve soy sırasına göre çağrılırdı. Ancak bu, sadece krallarla ilgili atalar kültü için aktarılmıştır. Ebla, Babil, Asur ve Ugarit'ten bunların içinde yer alan atalar listeleri, günümüze yazılı olarak kalmıştır. Bunlar, çok önemli tarihi kaynaklardır, bu önemlerine uygun biçimde çoğunlukla “kral listeleri” olarak adlandırılmışlardır. Bu ayinde, Eski Doğu’da adın neden çok önemli olduğu, “ad” sözcüğünün “çocuklar ve torunlar” ve “öldükten sonra kazanılan ün” ile eş anlamlı kullanılabildiği açıkça görülmektedir.

Tapınaklar ve Devlet

Erken dönem Sümer şehir devletlerinde, yaygın olarak “rahip prensin”, en yüksek dünyevi güce ve en üst rahiplik makamına sahip olduğu varsayılır. Bu kabul, belli bir figürü, “katlı etek giyen adam”ı savaş veya kült işlevlerini yerine getirirken gösteren çağdaş resimlere dayanır. Onu ya da makamını, (ancak yüzyıllar sonra) “efendi (hükümdar)” ve “başrahip” anlamında kullanılan Sümerce *en* kelimesi ile ilişkilendirildi. Erken ekonomi metinlerinde EN istatikselsel olarak en yaygın işarettir, ne var ki işlevsel adlandırmaların çağdaş kelime listelerinde dikkat çekici bir biçimde kaydedilmemiştir. Bu bulgudan hareketle zorlamayla erken “rahip prensler” hipotezi çıkarmak mümkün değildir. Ayrıca ikonografik belgelerde gerçekten her zaman bir ve aynı kişinin mi kastedilmiş olduğu da belli değildir. Üstüne üstlük, üst düzey görevlerde bulunan kadınlara dair erken dönem resim belgeleri de vardır. Son olarak da *en* unvanı bir cinsiyete özgü değildir: Kelime aynı zamanda sözü edilen kadın figürlerin her şeye rağmen ilişkilendirildiği “başrahibe”yi de gösteriyordu. Tarihi açıdan takip

edebildiğimiz zamanda, yani güçlü kanıtlar sunan yazılı belgelerin kullanılmaya başlamasından itibaren, tapınakların öylesine kült-ibadet yerleri değil, aynı zamanda büyük araziler, hayvanlar ve çok farklı meslek gruplarından kişilerin de içinde olduğu ilahi haneler olduğunu müşahade ediyoruz. Erken zamanlarda şehir devletlerin ve kutsal hanelerin aynı olduğu düşünülebilir. Ne var ki çok geçmeden tapınak yanında dünyevi kralların paralel kurumu olarak saray da ortaya çıkmış ve ikisi arasında özel bir ekonomik sektör gelişmiş olmalıdır. Gelişmeleri henüz bütün ayrıntılarıyla yeniden kurgulayamıyoruz. Öte yandan zaten erken yazılı kaynaklar o kadar bölgesel farklar göstermektedir ki Sümer'deki ilişkiler olduğu gibi Akadların bulunduğu kuzeye taşınamaz. Her durumda şu kesinlikle vurgulanmalıdır ki kral, tarihi zamanda bile kültürün en yetkili kişisiydi ve en üst dini şenliklere de bu sıfatıyla iştirak ediyordu.

Ekonomik Kurum Olarak Tapınak

Sümerlerde ve Akadlarda “tapınak” için kullanılan kelime “ev” için kullanılanla aynıdır (Sümerce *e*, Akadca *bitu*). Teolojik açıdan bakınca tapınak bir tanrının aile, mahkeme, hizmetçiler, zanaatkârlar, çiftçiler ve çobanlardan oluşan evi ve hane halkı demektir. Uygulamada, daha önce de sözü edildiği üzere tapınak, sadece kült yeri değil aynı zamanda tarım, hayvancılık, balıkçılık ve ticari bir girişim olduğu ve merkezinde kurbanın bulunduğu anlamına geliyordu. Din dışı düzeyde demek ki söz konusu olan gıda maddelerinin, yani kendi üretimi olan veya özel kişiler ve her şeyden önce devletçe sağlanan “kurbanlıkların” üretimi ve dağıtım süreciydi: hayvanlar (ağırlıklı olarak koyun, keçi, daha seyrek olarak sığır, ceylan, balık ve kuş), tahıl, meyve, sebze, yağ, süt ve başka içecekler (eğer tapınakta üretilmiyorsa), tuz. Bunlardan tanrılara yemek hazırlanır ama hazırlanan yemeklerden tapınakta hizmet edenler de yedi: Tanrılara ritüel olarak

sunulan yiyecekler ve içecekler kaldırılır, sonra insanlar tarafından yenirdi. Söz konusu yemekler başrahiplerin ve kralın sofrasına da inerlerdi. Tapınaktaki makamların sahipleri, bu şekilde güvence altına alınan gelirlerinin tamamını veyahut da bir kısmını belli bir süre için üçüncü kişilere satabilirlerdi. Bağışlanan malların bu yolla satılması, Eski Babil zamanından beri sayısız belgeyle kanıtlanmıştır.

Kült Yapı Olarak Tapınaklar

Tarihi öncesi yerleşimlerde konum, büyüklük ve mimarlık açısından özgün yapı biçimlerinin nasıl geliştiğini uzun bir zaman diliminde takip etmek mümkündür. Ne var ki bunlar, salt kült yapılar anlamında öylesine “tapınak” olarak adlandırılmazlar, zira sosyal ve kült işlevlerinin birbirlerinden keskin biçimde ayrılmadığını hesaba katmak gerekir. Mezopotamya’daki yerleşim yerlerinde yapılan kazılar, tapınakların çok eski bir yapı geleneği olduğunu göstermiştir: Binalar yenilenmiş, tadilattan geçirilmiş ya da aynı yerde, aynı büyüklükte yeniden inşa edilmişlerdir. Güney Sümer şehri Eridu’da tanrı *Enki/Ea*’nın tapınağı için geriye doğru üst üste bindirilmiş 16 yapının yapım aşaması 6. binyıla kadar takip edilebilmektedir: 11. tabakadan itibaren binalar bir teras üzerinde durmaktadır ki bu terasta daha sonra Mezopotamya’ya özgü ziggurratın (basamaklı tapınaklar) gelişiminin başlangıcı görülebilmektedir. Belli bir olgunluğa ulaşmış biçimi günümüze kalan en eski örneği, Ur-Nammu’nun 2100 civarında inşa ettirdiği Ur zigguratıdır. Elam kralı Untaş-Napirişa tarafından Mezopotamya modelleri örnek alınarak yeni kurulan kült merkezi Dur Untaş-Napirişa’da (Çoğa Zenbil) inşa ettirdiği (1300 civarı) ziggurat günümüze değin daha iyi korunmuş durumda gelmiştir. Buna karşılık bu tarz anıt yapıların en meşhuru olan Babil’deki *Marduk* zigguratı *E-emen-anki* korunamamıştır. Herodot’a göre (I, 180-2) en üst platformda yatak ve ma-

sayla donatılmış bir mihrap bulunmaktadır. Bundan hareketle zigguratın “kutsal düğün”ün yeri olduğu sonucu çıkarıldı ki bu hem Herodot’un verilerinin güvenilirliği hem de ilgili “kutsal düğün” ayini açısından sorunlu bir çıkarımdır. Zigguratlar, toprak düzeyinde tapınakların da dâhil olduğu büyük kült mekânlarının bir parçasıydı. Çivi yazılı kaynaklar kült işlevleri hakkında açık bilgiler vermez; Mezopotamya’da kehanet bilgisiyle ilgili son derece gelişmiş astronomi göz önüne alındığında, gökyüzünü gözlemek için de kullanılmış olmaları akla yatkındır. Tapınakların mimarisi yere ve zamana göre farklıydı. Ortak özellik daha küçükleri tarafından çevrelenmiş olan ortada büyük bir oda idi. Eski Sümer tapınaklarının uzun odalarına, yanlardaki çeşitli kapıdan giriliyordu. Giriş, 3. binyılda ise teke indirilmiştir; tek giriş, dar yan taraflardan birine (eğik eksenli tapınak) bitişikti. Karşıda bulunan dar tarafta ise eski tapınaklarda olmayan bir kaide bulunuyordu; muhtemelen bunun üzerinde ana tanrının bir kült resmi veya amblemi yer alıyordu. Giriş daha sonra arkaya, kaidenin karşısındaki, önünde bir antre bulunan dar tarafa kaydırıldı. Babil’de, her ikisi de geniş odalı (geniş odalı tapınak), Asurlularda ise merkezdeki uzun oda (uzun odalı tapınak) korunmuştur. Tapınağın penceresi olmadığından lambalar veya meşaleler yardımıyla aydınlatılmadığında karanlıktı. Kerpiçten inşa edilmiş kült yapıların duvarları nişlerle ayrılmış, bu itibarla da din dışı yapılardan farklılaşmıştı. Duvarla çevrili külliye, bir avlu ve rahipler ile hizmetkârlar için kalacak yerler, ambarlar ve ayrıca daha küçük kutsal alanlar bulunuyordu.

Tanrıların Temsili

Genelde tapınağın iç odalarında en azından ana tanrıçalar insan suretinde bir kült görseliyle temsil edilmiştir. Bu durumun ne zamandan beri böyle olduğu izaha muhtaçtır. Güney Mezopotamya’da tanrıların, ikonog-

rafik resimlerde MÖ 2700 yılından itibaren ortaya çıkan “boynuz taş” yardımıyla tanınması mümkündür. Erken dönemden kalanlar başta olmak üzere bazı resimlerde ve heykellerde, insanların mı yoksa tanrıların mı kastedildiği açık değildir. Kült resmi alışılmış olarak tanrıyı tahtta otururken tasvir eder. Bu resim, (değerli) metalle kaplanmış ahşap çekirdek; giysi, takı, silah ya da diğer sembollerden oluşan kişisel eşyalardan meydana gelir. Tanrısal varoluşun işaretleri veya taşıyıcıları olarak amblemler, tanrıların insan biçimindeki resimlerinden daha eskidir. Bilinen tarihi dönemlerde insan biçimindeki kült resimleri yanında veya onların yerine kullanımda kalmışlardır. Kült resimleri yerine kullanılmaları, özellikle Asur’da devam etmiştir. Ayrıca içinde tanrıların bulunduğu düşünülen az çok doğal kutsal taş biçiminde “soyut” kült nesneleri de vardı. “Betheller” [Baitylien] (Yunanca *baitylia* “Romalılar ve Yunanlar tarafından tanrılara adanan gök taşları” (Fenikece *bayt il* “tanrının evi”) olarak da bilinen bu kutsal taşlar ya da taş sütunlar esas olarak Suriye, Levant ve Küçük Asya’da yaygındı. Yaygın olduğu bölgede 1. binyılda görsel olmayan temsil biçimleri gelişmişti. Bu temsil biçimlerinde örnek olarak tanrının huzurunda bulunma durumu boş bir taht veya boş bir kült kaidesiyle gösteriliyordu. Eski Ahit’teki “resim yasağı” muhtemelen bu gelişme çizgisiyle ilgiliydi. Tanrıların insan biçimli temsillerinden kaçınılması eğilimi, Mezopotamya’da daha 2. binyılın ikinci yarısında vardı. Ancak tapınaklardaki tanrı heykelleri bunun dışında kalmış, bu sayede değer bile kazanmışlardı. Eski Ahit’te en ayrıntılı bölümü (Tesniye-) İşaya 44, 9-20 olan polemik bunlara karşıdır. Orada diğerleri yanında şunlar bulunmaktadır:

İnsan bir sedir ağacını keser, meşe ya da ormandaki diğer ağaçlardan daha fazla büyüttüğü bir ağacı seçer. Ormanda kendine bir ağaç seçer. Ya da yağmurun büyüttüğü bir defne ağacı diker. Odunu ısınmak için alır, ateş yakar, onunla ısınır. Ateşi harlayıp ekmek pişirir. Ya da ondan bir tanrı yontarak önünde eğilir; bir put yapıp önünde diz çöker.

Odunun bir kısmını ateşe atarak ve daha sonra etleri közleyerek karnını doyurur. Ya da ateşte ısınıp şöyle der: Ah, nasıl da ısındım! Korları hissedebiliyorum. Ama odunun geri kalanından bir tanrı, bir tanrının suretini yapar, önünde diz çöküp ona dua eder ve şöyle der: Kurtar beni, sen benim tanrısın!

Ne var ki (Mezopotamyalı) “putperestler”in basit maddeden oluşan kült imajını ilahın kendisiyle karıştırdıkları iması kasıtlı bir indirgemedir. Farkın bilincinde olmaları gerektiği, farklı yerlerde çok sayıda tanrının kült imajının olmasından zaten ortaya çıkmaktadır. Bunun dışında kült imajının hazırlanması ve kutsanması sırasında yapılan ritüeller olduğunu (“ağız yıkama” ve “ağız açma”) biliyoruz. Bu ritüeller, tanrının huzurda olabileceği uygun ortamı hazırlamak için uygulanıyordu ki bu, tanrının rızası olmadan yapılamazdı.

Seferler sırasında ele geçirilen yabancı tanrıların kült figürleri de tapınaklara konmuş ve onlara da kurbanlar sunulmuştur.

Külte Hizmet Edenler ve Tapınak Hizmetleri

Tapınakta yerleşik en üst rahiplik makamı, daha önce sözü edilen *en* rahibi veya rahibesinin makamı idi. Tanrıçalara bir *en* rahibi, tanrılara da bir *en* rahibi atanır; bunlar, tanrıların eşi sayılırdı. *Eres-digir* (tanrıça, tanrı-hanımefendi) kabaca *en* rahibeyle eş anlamlıydı. *En* makamı 2. binyılın başlarında kullanımdan kalkmıştır. O zamandan itibaren tapınak faaliyetinin tamamı daha eski zamanlarda öncelikle yönetimden sorumlu görünen (unvanının yazıldığı işaretle “kâtip” ve “hesaplamak” sözcükleriyle yazılan) *sana*’nın (Akadca *şangu*) görevi olmuştur. Ayrıca pratik ve sözlüksel metinlerden insanlar için kullanılan tapınakla, kült ve dini ayinlerle ilişkili bir dizi terim biliyoruz. Tam işlevlerinin ne olduğu, bölgesel ve art zamanlı farklar da göz önüne alınarak, kabaca belirlenebilmektedir. Bu sebepten burada ilgili adlandırmanın

ayrıntısına girilmeden sadece çok önemli işlevler ve türler zikredilecektir. Dar anlamda rahipler ve rahibeler, uygulanmaları sırasında tanrıyla doğrudan ilişkide bulundukları kurban ve diğer ritüellerden sorumluydular. Söz konusu rahip ve rahibeler, bedensel kusurlardan arınmış olmalıydılar ve içinde özel arınma ayinlerinin olduğu “rahip takdisi” ile göreve başlıyorlardı. Sıkça kraliyet ailesinin kızları olan *en* rahip ve rahibeleri, tanrılar tarafından falla (muhtemelen kurban falı) ile belirleniyor veya daha doğrusu onaylanıyordu ki bu, ilgili yıla da adını veren önemli bir olaydı. Eski Babil zamanında rahibelerin özel bir kısmını *naditu*’lar oluşturuyordu. Çoğunlukla soylu ailelerde doğmuş kadınlar daha çocuk yaşta kutsanıyor ve tanrının eşi olarak bir tür kadın tapınağında (Akadca *gagu*) yaşıyorlardı; bunların en iyi belgelenmiş olanı (ve muhtemelen en önemlisi) Sippar’daki *Şamaş* Tapınağı idi. Bir *naditu* çocuk sahibi olmazdı; eğer evlenirse (ki sadece tanrı *Marduk*’un *naditu*’su bu hakka sahipti), koca çocuk sahibi olmak için ikinci bir evlilik yapmak zorundaydı. Bazı tanrıçaların hizmetinde olan fahişelerden de söz edilmiştir; bu tanrıçaların tapınaklarında kurumsal kült fahişeliği olup olmadığı sorusu çok tartışmalıdır. Kadın ve erkek müzisyenler ve Sümer kült şarkıları uzmanlarınca (Sümerce *gala*, Akadca *kalu*) tarafından terennüm edilen müzik ve şarkılar ibadetlerin bir parçasıydı. Geriye kalan personel ise temizlik, yiyecek ve içeceklerin hazırlanışı, yönetim ve el zanaatlarıyla ilgili görevlerden sorumluydu. Daha büyük şenliklerdeyse güreşçiler, koşucular, dansçılar, akrobatlar ve palyaçolar (bu özellikle *İnanna/İştär*’ın hizmetinde) görevlendiriliyordu, ne var ki bunlar tapınağın daimi kadrosunda değillerdi. Tapınakta yerleşik olmamakla birlikte önemli dini işlevleri olanlar arasında, kurban falı bakıcıları (Akadca: *baru*) ve başka falcılar ve büyücüler (Akadca: (*w*)*aşıpu*) bulunuyordu. Tapınak orada çalışan ve *erib biti* (eve izinsiz girenler) adı verilen belli bir çevreye her zaman açıktı. Tapınak dışında tanrıları kült resimlerinde görme imkânı halka, yıllık tekrarlanan ayinlerin ayrılmaz bir parçası olan dini alay-

larda ve kayık gezilerinde, ayrıca zaman zaman başrahip ve rahibelerin göreve başlamaları veya fetih kutlamaları sırasında sunuluyordu.

Tapınaktaki günlük hizmet sabah “evin uyandırılışı” denen bir tören ve tapınağın kapıcıları tarafından akşam kapatılacak olan kapıların açılmasıyla başlardı. Susa’da bulunan, üzerindeki yazıta göre gün doğumundaki sabah törenini gösteren bir bronz heykel, sabah töreni hakkında bilgi vermektedir. Töreni takiben kült imgeleri olarak orada bulunan tanrılara hizmet edilirdi. Hizmet, her şeyden önce tanrıların gizli kabul ettikleri yemeklerinin hazırlanmasını ve servis edilmesini içeriyordu. Söz konusu yemekler daha sonra gerçek insanlar tarafından tüketiliyordu. Bu (çok daha sonraki bir tarihten olan), Eski Ahit’teki Daniel Kitabı’nın Eski Ahit’te sık sık görüldüğü gibi “putperestliğin” teşhir edildiği bir epizodun gerçek arka planı olabilir. Daniel, Babil tanrısı *Bel’e* (yani *Marduk*) sonuçta insan yapımı bir boy heykeli olduğu için tapmayı reddeder. Kral, *Bel’in* sözümona günlük tükettiği devasa yiyeceklere işaret eder; Daniel bunu bir yanılgı sayar ve reddeder. Öfkelenen kral bir deneme yapmaya karar verir. *Bel’e* bolca yiyecek ve içecek getirilir, sonra oda kilitlenir. “Ama gece her zaman olduğu gibi rahipler kadınları ve çocuklarıyla gelir, her şeyi yerler ve şarap içerler.” Tanrılara yapılan ritüel hizmetler arasında yaşadıkları yerlerin ve kült imgelerinin bakımı da yer alıyordu. Tapınakların yapımında uzun zaman ince bir koku yaymaya devam etmesi için sedir ağacı kullanılıyordu. Yani mimari sayesinde hoş bir koku yayılıyordu tapınaklarda. Kurbanlarda ve diğer ritüellerde bir kurban falı duasında söylenildiği gibi “tanrıları çağıran” tütsü de yakılıyordu. Ritüel anlatımlarında sıkça sözü edilen su serpme, sadece bir ritüel arınma işlevi görmüyor, aynı zamanda havayı serinletip temizliyordu. Kült imgeleleri düzenli olarak yıkanıyor ve üzerlerine yeni kıyafetler giydiriliyordu. Giysi, takı, tanrıların nişanları ve amblemleri bakılmak ve yenilenmek zorundaydı.

Kült Takvimi ve Şenlikler

Eski Doğu takvimi esas olarak ay döngüsüne dayanır. Genel olarak 354 gün sayılan ay takvimiyle 365 günlük güneş takvimi arasındaki fark, düzensiz aralıklarla (19 yılda 7 kere) eklenen artık ay ile gideriliyordu. Böylece pek çok şenliği doğrudan ilgilendiren kült takvimiyle mevsimler arasındaki mesafenin açılmaması güvence altına alınmış oluyordu. Ay, yeni ay ile başlıyordu. Takvim günü, insanlar ayın, aybaşıını belirleyen (yeni ışık) yeniden görünür olmasını en iyi biçimde o sırada gözlemlediği için akşamleyin başlıyordu. Ayın ilk üç evresi -yeni ay, büyüyen hilal ve dolunay- kabaca bizim pazar günümüze benzeyen, genellikle iş olmayan günler olarak şenlikleri işaret ediyordu. Almanca *Samstag* (cumartesi) adının da arkasında gizli olan Yahudi *Şabat* günü, etimolojik olarak dolunay gününün Akadca adı olan *şapattu* ile aynıdır. Aylık şenlik günleri 1. binyılda bilinmeyen nedenlerle ayın 4., 8. ve 17. gününe kaydırıldı. Ayın 7., 14., 19., 21. ve 28. günleri, özellikle de 7. ayın 7. günü uğursuzluk günü sayılıyordu.

Büyük periyodik şenliklerin arka planını güneş yılının belirlediği mevsimsel döngü ve onunla ilişkili tarımsal faaliyetler oluşturunuyordu. Güneş yılının iki ana noktası sonbahar ve ilkbahar ekinoksuydu. Her ikisinde de yeni yıl ritüelleri yapılırdı. Resmi yıl başlangıcı olarak ise bahar ekinoksu baskın çıkmıştır. Her bir gün, o gün paylarına özel kurbanlar düşen farklı tanrılara adanmıştı. İlk defa yaklaşık MÖ 2600 yılından itibaren iktisadi metinlerde ay adları buluyoruz. Ay adları görülen metinlerin en eskileri Abu Salabikh'te bulunanlardır ve Sami kökenlidir. Aşağı yukarı MÖ 2400'lerden itibaren Mezopotamya ve yakın çevresinde iktisadi metinler ay, gün ve yıllara göre tarihlendirilmiştir. Bu kaynaklar ama aynı zamanda sözlük metinleri 3. binyılın sonlarından ve 2. binyılın ilk yarısından kalma çok sayıda farklı bölgesel takvim aktarmaktadır. Eski Sümer şehir devletlerinin bu

Güney Mezopotamya bölgesel takvimleri, 2000 civarında İsin hanedanının ilk kralı İbbi-Sin yönetimi sırasında Nippur takvimi adı altında birleştirildi. 1730 civarında, Babil kralı Samsu-İluna yönetiminde Babil devlet takvimi kullanılmaya başlandı. Yazılı belgelerde Sümerce isimler kullanılmaya devam ediyordu, ancak bunlar standart takvimin Akadca adlarının logogramları işlevi görüyorlardı şimdi. Daha sonra Aramiceye ve ayrıca İbraniceye, Arapçaya ve Türkçeye ödünçlenmişler ve bu şekilde Yakın Doğu'da kısmen bugün bile (eğer Avrupa kökenli olanlarla değiştirilmedilerse) yaşamaya devam etmişlerdir. Adlar, etimolojik olarak ancak kısmen belirlenebilir durumdadır, etimolojilerinin tanınabilir olması durumunda belli etkinliklere, ayinlere ve şenliklere ya da bunlarla ilişkili tanrılara atıfta bulunmaktadır.

Standart Babil Takvimi ve daha sonra kullanılan biçimleri:

Sümerce	Akadca*	İbranice	Arapça	Türkçe
1. itu bára-zà-gar(-ra)	<i>nisan(n)u</i> (Sümerce ne-san?)	<i>nisan</i>	<i>Nisan</i>	<i>Nisan</i>
2. itu gu-si-su/sá	<i>ayyara</i>	<i>ṯiyyar</i>	<i>ṯayyar</i>	<i>Mayıs</i>
3. itu sig-a/ ga	<i>siman(n)u</i>	<i>siwan</i>	<i>haziran</i>	<i>haziran</i>
4. itu šu-numun(-na/ a)	<i>*tammuzu,</i> <i>du'uzu, düzu</i>	<i>tammuz</i>	<i>tammuz</i>	<i>temmuz</i>
5 itu NE.NE-nar(-ra)	<i>abu</i>	<i>ṯab</i>	<i>ṯab</i>	<i>Ağustos</i>
6 itu kin-dInanna	<i>elulu, elunu, ululu</i>	<i>ṯaelul</i>	<i>ṯaylul</i>	<i>Eylül</i>
7 itu du-kù(-ga)	<i>tašritu</i>	<i>tišri</i>	<i>tišrin I</i>	<i>Ekim</i>
8 itu apin-du-a	<i>(w)arahasamnu;</i> <i>ka/inumu</i>	<i>marhaešwan</i>	<i>tišrin II</i>	<i>Kasım</i>
9 itu gan-gan-è/na	<i>kis(si)limu</i>	<i>kislew</i>	<i>kanun I, (krş. 8)</i>	<i>Aralık</i>
10 itu ab(-ba)-è	<i>tebetu</i>	<i>tebet</i>	<i>kanun II</i>	<i>Ocak</i>
11 itu ZIZ.A(.AN)	<i>šabatu</i>	<i>šebat</i>	<i>šubat</i>	<i>Şubat</i>
12 itu še-KIN-ku	<i>ad(d)aru</i>	<i>ṯab</i>	<i>ṯadar</i>	<i>Mart</i>

Şehir dışında bulunan *akiti* evi adlı bir kült yapısı özellikle *akiti* şenliği olarak adlandırılan bahar ve sonbahar

şenliklerinde önemli bir rol oynuyordu. *Akiti* evi, şehirdeki ana kutsal mekândan başlayan ve yanlarında kült imgeleri taşıyan dini alayın hedef ve dönüş noktasıydı. Tanrılar bu şekilde şehri ve çevresini ziyaret etmek için evlerinden ayrılıyor, geri dönmeden önce genel olarak *akiti* evinde birkaç gün geçiriyorlardı. Bazı belirtiler, daha MÖ 2600 civarında Fara'dan kalan ekonomi metinlerinde kanıtlanan, daha sonra bütün Mezopotamya'ya yayılan bu kurumun kökeninin Ur'da aranması gerektiğini göstermektedir.

Münferit şehirler arasında karşılaştırılabilir ziyaret ayinleri de vardı. Yazları alışılmış olarak hedef en büyük tanrı *Enlil*'in kült merkezi olan Nippur'dur. "Nanna'nın Nippur Yolculuğu" efsanesinin ardında bu tür bir "tanrıların yolculuğu" yatmaktadır: Ay tanrısı *Nanna* kendi şehri olan Ur'dan çıkarak armağanlar sunmak ve duasını almak için Nippur'a, babasına birkaç gün süren bir kayak yolculuğu yapar. Bu oldukça masraflı ritüel, büyük bir ihtimalle belli bir tarihsel durumda gerçekleştirilmiştir. Öte yandan, III. Ur döneminde tanıklanan İsin ve Umma'nın şifa tanrıçalarının Nippur'daki "arkadaşlarını" ziyaretleri, yıllık gerçekleşmiş olabilir; bunların daha o zaman aynı tanrının tezahürleri olarak algılanmış olmaları da mümkündür.

III. Ur hanedanı zamanında, Ur'da -daha sonra örnek olarak Babil'de belgelendiği üzere- iki *akiti* şenliği başlatılmıştır: "Baharda (1. ay) tahıl hasadı *akiti* şenliği" ve sonbaharda (7. ay) "ekim *akiti* şenliği" Sonuncusu çaba ve süre açısından (11 veya 12 gün sürüyordu) çok daha önemliydi. Dikkat çekici bir şekilde "takvim" yılının başlangıcı en önemli dini şenlikle ilişkilendirilmemişti. Babil'in daha sonraki standart takviminde 7. ayın Akadca adı *Taşritu*, "başlangıç" anlamına gelmektedir. Diğer ay adları gibi bu ad da öncelikli olarak bir şenlik veya bir ayine atıfta bulunuyor olabilir ama onun da ötesinde, bu ayın kült yılında yaratılış miti açısından temellendirilmiş bir rolüne de göndermede bulunması ihtimal dâhilinde-

dir. Söz konusu ayın, Nippur takvimindeki Sümerce adı *Du-ku(g)* (kutsal tepe) bir kutsal yere işaret eder; bu yer, yaratılış mitindeki “ilk tepe”yi temsil eder. Burada ay sonuna doğru yaratıcı tanrı *Enlil*’in ilk ataları için ağıtlar yakılırdı. Babil’in baharda düzenlenen “büyük” yeni yıl şenliği de yaratılış mitine dayanıyordu: Bu sırada okunan *Babil Yaratılış Destanı*, şehir ve devlet tanrısı *Marduk*’un yaratma faaliyetlerini anlatır.

“Kutsal düğün” olarak adlandırılan bir ritüel Eski Doğu yeni yıl kutlamalarıyla genellikle ilişkilendirilir. Bununla bir taraftan kralın tanrı *Dumuzi/Damu/Temmuz* rolünde tanrıça *İnanna/İştär* ile ritüel çiftleşmesi, diğer taraftan bir tanrı çiftinin törensel birleşmesi kastedilir. Kaynaklar, bereket dağıtan ritüelin ilk biçimini *İnanna*’nın kült şehri Uruk ile ilişkilendirir. Birleşme ritüelinin gerçekten kral ile *İnanna/İştär* rolündeki bir *en* rahibesi arasında gerçekleşip gerçekleşmediği konusu tartışmalıdır. Konuyu en iyi tasvir ediyor görünen her iki metin, Ur kralı Şulgi (yaklaşık 2094-2047) ve İsin’den İddin-Dahan (yaklaşık 1974-1953) ilahileridir; burada örnek olarak ritüel tasvirleri değil, “kült nazmı” söz konusudur, bunun kült uygulamalarının rekonstrüksiyonunun kanıt değeri bu yüzden şüphelidir. Eski Babil’de, Mari’deki İştär ritüeli bununla ilgili yalnızca şunu yazar: “[...] [yatağı] *İştär* tapınağına ser. Kral isterse *İştär*’ın yatağında uyur.” Daha sonraki dönemlerden tanrılar *Nabu* ve *Nanaya/Taşmetu*, *Marduk* ve *Sarpanit*’in sembolik, yani kült imgeleri seviyesinde düzenlenen düğün ritüellerini biliyoruz.

Mevsimler ve tarım faaliyetleriyle ilişkili döngüsel ayinler ve ritüeller yıl boyunca gerçekleşiyordu. Kaynakların durumu nedeniyle, bölgesel olarak farklı gelenekleri genel bir bakışla en iyi Mezopotamya’da kavrayabiliriz. Orada tarım faaliyetleri yağmurun yağdığı, nehirlerin ve kanalların yükseldiği ve arazileri suların bastığı kış aylarında yoğunlaşıyordu. Sonbaharda, yukarıda da işaret edildiği üzere, Ur’da ekim ayı *akiti* şenliği (7. ay, eylül-ekim) kutlanıyordu. Kralın kendisi bu vesi-

leyle arazideki ritüel çalışmaları tanrı *Ninurta* için kutsal bir alet olan sabanla ilk evleği açarak başlatıyordu. Kış, Mezopotamya'ya soğukları da getiriyordu. İnsanlar "maltız", Akadca *kinunu* ile ısınmak zorundaydı. Maltız kültürte yılın tamamında kullanılsa da kışın başlamasıyla ülke çapında farklı tarihlerde kutlanan bir şenliğin odağına yerleşti. Gelişmesine yapılan seyrek göndermelerden, karşı evlerdeki sivil tedbirlerin tapınaklarda soğuğa karşı ritüel olarak tanrılar için sahnelenmiş olduğunu tahmin etmek mümkündür. İlgili ay, bölgesel olarak *kinunu* şenliğinin adını almıştır. Ay adı gerçi resmi Babil takvimine girmez ama Aramice-Arapça rivayetlerde günümüze kadar korunmuştur. 2. ayda (nisan-mayıs), kışın yükselen sular alçaldıktan sonra, tıpkı sonbahardakine benzer bir saban ayını başlardı; ay genel olarak *Nimurta* için kutsaldı. Bitkilerin kuruduğu, ırmaklardaki su seviyesinin azaldığı sıcak ve kurak yaz ayları, ölüm ve yeraltı dünyasıyla ilişkilendirildi. 4. ayda (haziran-temmuz) kadınlar, "İnanna'nın Ölüler Diyarına İnişi" efsanesinde anlatıldığı üzere, yılın belli bir bölümünü geçirmek zorunda olduğu yeraltı dünyasını teslim ettiği tanrıça *İnanna/İştar*'ın sevgilisi *Dumuzi/Temmuz*'a ağıt yakarlardı. 1. binyılın Asur kaynaklarından oradaki törenlerde (tanrının cesedini temsilen) bir heykelin yıkanıp merhemlendiğini öğreniyoruz. Ağıt ayinleri çok yaygındı. O halde, 593 ve 571 yılları arasında Babil'de etkili olan Peygamber Hezekiel'in (8, 14), Kudüs tapınağında *Temmuz* için ağlayan kadınları gördüğü sanrısı gerçek bir arka plana sahip olabilir. Bağdatlı âlim İbnü'n-Nedim'in (MS 10. yüzyıl) *Fihrist*'inde aktardığı gibi, İslam'dan sonraki zamanlarda bile Harran'da *Ta'uz*'u onurlandırmak için "ağlayan kadınlar şenliği" vardı. 5. ay (*Abu*), Babil "ölü ayı" olarak adlandırılabilir. Adını aldığı *abu* kelimesi, serbest çeviride "mezar" olarak verilebilir. Ölüler kültüründe kurbanların sunulmasında kullanılan bir aygıtı gösteriyordu; ama bu aygıtla yeraltından ölüler de dirilebiliyordu. Buhurdanlar ve meşaleler, belki de geceleri dirilen ölü ruhlar için yakılırdı. Yedi gün boyunca şehrin sokakları, yaşadı-

ğı dönemde bir kahraman olup yeraltında da ölüm yargıcı makamının sahibi Gılgamış onuruna güreş ve dövüş meydanına dönüşüyordu; bunlar şüphesiz *Gılgamış Destanı*'nda tasvir edilen Gılgamış ile Enkidu arasındaki ikili çekişme ile ilişkilidir. 9. ayda (eylül-ekim) kutsal yerlerin ve şehrin etrafında, *Ninurta*'nın *Asakku*'ya ya da *Anzu* kuşuna karşı savaşıyla ilişkilendirilen koşular düzenleniyordu. İslamiyet'te Mekke'ye yapılan hac ibadetinde benzer bir kült pratiği bugüne kadar korunmuştur: Kâbe etrafında ilk turda koşar adım olmak üzere *tavaf* adı verilen yedi defa dönme gibi.

En önemli ve aynı zamanda yeniden kurgulanabilen eski Mezopotamya şenliği olarak 1. binyılın Babil yeni yıl şenliği burada ayrıntılı olarak anlatılacaktır. En az 11 gün süren kutlamaların başlangıç ve bitiş noktası Babil'de tanrı *Marduk*'un tapınağının bulunduğu bölge olan *Esanil(a)* idi. 1.-3. gün: *Marduk* ve eşi *Zarpanitu*'ya kurbanlar ve dua. 3. gün: Ahşap, altın ve değerli taşlardan sol ellerinde yılan ya da akrep tutan bir iki figür yapılır. Bunlar altıncı güne kadar adalet tanrısı *Madanu*'nun kutsal mekânında, *Marduk*'un oğlu *Nabu* tarafından öldürülüp yakılmak üzere saklanır. 4. gün: Akşam başrahip *Babil Yaratılış Destanı*'nı okur. 5. gün: *Marduk*'un tapınağı ritüel bir arınmadan geçirildikten sonra tanrıya yiyecek servis edilir. Kalanlar, yakınlarda bulunan Borsippa şehrinden bir kült imgesi kılığında tekneyle gelen oğlu *Nabu*'yu karşılamak üzere hazır bulunur. Nihayet kral, tanrı *Marduk*'un kutsal mekânına girer. Başrahip kralın nişanlarını (asa, ölçü çubuğu, silah veya savunma aleti olarak kullanılan fırlatma çubuğu ve taç) alarak *Marduk*'un önüne koyar. Sonra kralın yanağına şakadan bir şaplak atar, *Marduk*'un huzuruna getirir, kulağını çeker (muhtemelen yemin altına alınma için sembolik bir jest) ve diz çökmesini sağlar. Alçakgönüllü bir tavırla kral, şimdi "olumsuz bir itiraf"ta bulunur:

Günah işlemedim, ülkelerin efendisi,

Tanrılığına karşı ihmalkâr değildim.

*Esagil'*in sarsılmasına izin vermedim,

Ayinlerini unutturmadım.

*Kidinnu'*nun (bir tür aristokrasi) yanağına vurmadım.

(...),

Onları aşağılamadım.

Babil'le ilgilendim,

Duvarını yıkmadım.

Marduk rahip aracılığıyla cevap verir ve kralı kutsar, ona yardım sözü verir. Kral işte ondan sonra nişanlarını geri alır ama rahip yanağına iki defa daha vurur. Gözyaşı dökerse tanrının kutsamış olduğu, aksi takdirde öfkesi anlamına gelir. Günbatımından sonra tapınakta ateş kamyıla harlanır ve beyaz bir boğa kurban edilir. 6. gün: Önceki gün Borsippa'dan gelmiş olan *Nabu*, kutsal mekân *Madanu'*da depoya kaldırılmış olan iki figürü öldürür, figürler yakılır. 7. gün: *Marduk*'un kült imgeleri, saray erkânı ile dışarıdan gelen tanrılar şiirler ve ayinler eşliğinde giydirilir. 8. gün: Tapınak avlusunda "*Marduk*'un kaderleri belirlediği" bir tanrılar toplantısı yapılır. Bunun ardından ana kapılar açılarak tanrılar tören alayıyla şehir dışındaki *akiti* evine gitmek üzere yola çıkarlar. Kral, tapınağın dışında koyun ve keçilerin yakılarak kurban edilmesi, ritüel bir koşu ve belli bir kabın açılmasından oluşan bir ritüel gerçekleştirir. Kral, *Marduk* ve *Zarpanitu* tarafından kutsanır, kült oyuncular (kurgarru) bir meydan savaşını -muhtemelen *Marduk*'un *Tiamat* ile kavgası- sahneler. Kısmen teknelerde aşılacak güzergâhtaki pek çok durakta ayinler yapılır ve dualar okunur. 8.-11. gün: Tören kurulduktan sonra tanrılar *akiti* evinde bir müddet oynanırlar, kurbanlar kesilir. 11. gün: Tanrılar Babil'e geri gider. *Marduk*'un tapınağında ikinci bir tanrılar buluşması gerçekleştirilir; efsanede de *Marduk*'un *Tiamat* ile kavgası iki tanrılar buluşmasının içindedir: Birincisi uğurlanışını kapsar ve zaferle dönmesi durumunda ona krallık va-

adinde bulunulur, ikincisinde zafer duyurulur ve *Marduk*'un kral oluşu ilan edilir. Şenliğin son bölümü henüz tam olarak açıklanmamıştır. Bu, muhtemelen *Marduk* ile *Zarpanitu* "kutsal evliliğini" ve yabancı tanrıların vedalaşıp eve dönüşünü içeriyordu. Şenlik akışına dair taslağı, başka şenlikler için de geçerli olabilecek bazı temel yönleri göstermektedir: Tarih içinde gelişmiş, karmaşık bir ritüelle karşı karşıyayız. Bu ritüelin mitolojik bir temeli vardır ve temelinde yatan efsane güncellenmiştir. İçeriğine uygun olarak, yaratılış ve krallığın ritüel yenilenmesindeki ana motifler görülebilmektedir. Baharda yapılan Babil *akiti* şenliğinin odağında da kraliyetin yenilenmesi bulunmaktadır: Kral, *Taşritu* ayının ilk günlerinde sarayda arınma ayini düzenledikten sonra, rahipler eşliğinde 7. günün akşamında şehir dışında kamıştan yapılmış bir ritüel kompleksine, Bit-Sala-Me'ye (su kaynayan ev), gitmek üzere yola çıkar. Orada, rahipler tarafından ritüel olarak temizlenen ve kutsanan kraliyet nişanlarını çıkarır. Bir tür hapishanede güneş tanrısı *Şamaş* başkanlığındaki bir mahkeme duruşmasının tamamlanmasını bekler. Şafak vakti nişanlarını tekrar takar, güneş tanrısı onu görevinde onaylar.

Asur yeni yıl kutlamaları hakkındaki bilgilerimiz Babil'de olduğundan daha azdır. Daha 11. ayda başlayan kutlamalar sırasında *Asur*, diğer etkinlikler yanında önce *Dagan*'ın tapınağını ziyaret eder, yeni yıl başlarken de programda *Asur* ve *Mullisu* birkaç günlerini *akiti* evinde geçirir (ki bu ilk defa Sanherib tarafından Babil modeline göre geliştirilmiştir), bu sırada onların "kutsal düğünü" de yapılmış olur.

Son olarak Mezopotamya dışında bulunan bölgelere de bir göz atalım. Büyük imparatorluk zamanını (MÖ yaklaşık 1350-1200) Hitit kralları uzun ve zahmetli kutlama ritüelleri yapmak zorunda kalıyorlardı. Baharda kutlanan, adını bir bitkiden alan (safran?) *ANTAHŞUM* şenliği ve baharda yapılan *nuntarriyaşha* şenliğinin ("acele" şenliği) her biri 30 ila 40 gün süren turdan oluşuyor,

tur sırasında kral imparatorluğun sayısız yeri ve kutsal mekânını ziyaret etmek zorunda kalıyordu. Son sözü edilen adını ya kralın gezi sırasında acelesinden ya da 2. gün yapılan koşudan (ancak koşular başka Hitit şenliklerinden de tanıklanmıştır) almıştır. Görünüşe göre her iki şenlik de önemli yerel kültleri devlet kültürüne dâhil etmek için ortaya çıkmıştı. *ANTAHŞUM* şenliğine daha eski *purulli* kutlamalarının bazı kısımları dâhil edilmiştir. Hitit devlet kültürünün öteki önemli şenlikleri *KİLAM* ve *(H)işuva* şenliği idi. İlki, adını Hattuşa'nın ana kapısı yanından bulunan ritüellerden birinin gerçekleştiği "pazar yeri"nden alıyordu. Başkentteki üç günlük ritüellere kült şehirleri Arinna ve Zippalanda'da konaklama da dâhildi. Karmaşık, günümüze kadar ancak yarısının rekonstrüksiyonu yapılabilmiş şenlik etkinliklerini belirlemek çok güçtür. Bu güçlük, şenliğin uzun bir gelişme süreci sonucu ortaya çıkmasından kaynaklanmaktadır. *(H)işuva* şenliği Kral III. Hattuşili'nin karısı Puduhepa tarafından hava tanrısı onuruna ve kralın sağlığı için başlatılmıştır; kraliçe, Walwaziti adlı başkatibini kendi vatanı Kizzuvatna'dan (Kilikya) bu amaca uygun ritüel derlemekle görevlendirmiştir. Daha önce sözü edilen *purulli* şenliği tıpkı *KİLAM* şenliği ve diğerleri gibi Hatti geleneğinden kaynaklanır. Şenlik sırasında hava tanrısı ve zulmünden tanrının hileyle kurtulabildiği deniz ejderhası *İlluyanka* efsanesi okunurdu. Çeşitli versiyonlarda aktarılan bitki örtüsü tanrısı Telepinu'nun kayboluşu ve bulunuşu efsanesi de şenlik sırasında okunmuş olabilir. Ana motif, bitki örtüsünün baharda dönüşüdür ve -bunu örnekseyerek- krallığın yenilenmesidir. Ancak *purulli* şenliğini, öylesine Hitit yeni yıl şenliği olarak adlandırmak da kolay değildir. Hiçbir yerde böyle adlandırılmamış olması bir tarafa, *purulli* şenliğinin birkaç yıllık (7 veya 9) bir döngüyle yapılması da öyle olmadığına işaret eder. Buna paralellikler Suriye'de, 14.-13. yüzyılda her yedi yılda bir *zukru* adı verilen şenliğin düzenlendiği Emar'da ve belki Ugarit'te de bulunabilir: Ugarit "Baal döngüsü"nün sonunda, *Baal*'in ölüm tanrısı *Mot*'a karşı zaferiyle ilişkili

olarak bir “yedi yıl”dan söz edilir. Ne var ki bağlam eksiktir, ifadeler de belki gerçek anlamıyla değil uzun bir zaman dilimi için şiirsel bir ifade olarak anlaşılmalıdır. Eski Ahit’teki Musa’nın Firavun’a yorumladığı rüyalar aracılığıyla gösterilen yedi uğurlu ve yedi uğursuz yıl (Tekvin 41:1-36) gibi yedi yıllık döngüleri de benzer mit ve kült geleneklerini yansıtır olabilir. Ama her şeyden önce “Şabat yılı”, yani her 7 yılda bir olan (Almancada bu “Jubel yılı” olarak değişmiştir) ve Levililer 25’in hususi tarım ve toplumsal ayinler emrettiği Jübile yılı bunu göstermektedir.

Ugarit “Baal döngüsü”nün ise Ugarit kült takvimi ve yeni yıl şenliğiyle ilişkisi tartışmalıdır. Her halükârda şurası kesindir ki Kenan ve Kuzey Suriye’nin yağmurla beslenen bölgelerinde hasat, özellikle üzüm hasadı ve yaz kuraklığından sonra geri dönen yağmur, herhalde tarım ve kült yılının zirvesini temsil ediyor, bu yüzden de yildönümüne işaret ediyordu. Yahudi takvimi bunu hâlâ yansıtmaktadır: Yeni yıl (Roş Haşanah), barış günü (Yom Kippur, 10.7.) ve çadırların bayramı ya da *sukot* bayramı (*sukkot*, 15.-21.7.) Babil’den alınan takvimin 7. ayı (Tişri), bahar ekinoksu ayına denk geliyordu. Tesniye 16:13’e göre, ikincisi üzüm hasadından sonra kutlanırdı. Bağ bozumu ayı *ra’su yeni*’de “şarabın başı/başlangıcı”-nı konu edinen Ugaritçe bir ritüel metni, bu hasat kutlamasının kökenine belki bir ışık tutar: Sonraki ayın birinci gününün gecesi kral, iki kez “kesilmiş dallardan yapılan konutların” dikildiği çatıda kurbanlar sunar. Ugarit kaynaklarından Eski Ahit’te (Yeremya 16:5 ve Amos 6:7) *marzeah* adıyla geçen bir kurum hakkında somut bilgiler de öğreniyoruz: Bunlar, bir vakıf senedine göre, Yunan *thiasoi*’sine benzer özel dernekler tarafından düzenlenen şenlik ziyafetleridir. Emar’da *Marzahani* ayı adını bunlardan almıştır ki bu da mevsimlik bir kült geçmişine işaret ediyor.

Mizah ve Parodi

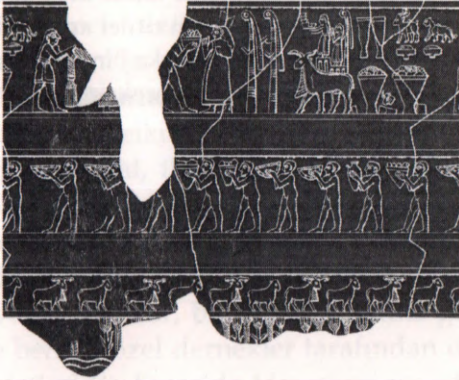
Son olarak Eski Doğu din tarihinin pek dikkate alınmayan bir yönüne, mizaha değineceğiz. Şenliklerin çoğunun icracıları arasında unvanlarını ancak kısmen anlayıp açıklayabildiğimiz “İnanna’nın Ölüler Diyarına İnişi”nde *Enki*’nin tırnağının kirinden yarattığı *Kurnarra* ve *Galaturra* ya da *alisinnu* (soytarı) gibi her tür maskara figür bulunur. Onun repertuvarından tanrılar ve kült yerlerinin kasıtlı olarak değiştirildiği bir metin de günümüze ulaşmıştır. “Kötümser Diyalog”da belki de alttan alta din eleştirisinin yapıldığı bir tarzın da duyulabileceği komik bir pasaj bulunur. Bu, aynı şemayı takip eden 10 bölümden oluşur: Efendi kölesine bir fikrini açıklar. Köle bunu görev bilinciyle onaylar. Efendi sonra fikrinden vazgeçince köle yine onaylayarak yorum yapar. Yedinci bölüme şöyle yazar:

“Çabuk kalkmama yardım et ve ellerimi yıkamam için su getir de tanrıma adak sunayım!” - “Sun efendim, sun! Tanrısına adak sunan bir adam memnun edilir, borç üstüne borç alır.” “Hayır, köle, tanrıma adak sunmayacağım!”

“Sunma efendim, sunma! (Aksi takdirde?) tanrına, ister ayin ister *Latarak* (yani bu tanrının ritüel amaçla kullanılan kil heykelciği kastediliyor) ister başka bir şey dilenerek, köpek gibi peşinizden koşmayı öğreteceksin!”

Görsel 1: Tanrıların bir kudurru üzerindeki amblemleri (yaklaşık 1100).

Görsel 2: Uruk'tan kült vazosu (3000 civarı) "iki kamış demeti" (İnanna'nın amblemi) önünde rahibeler, armağan taşıyıcılar.

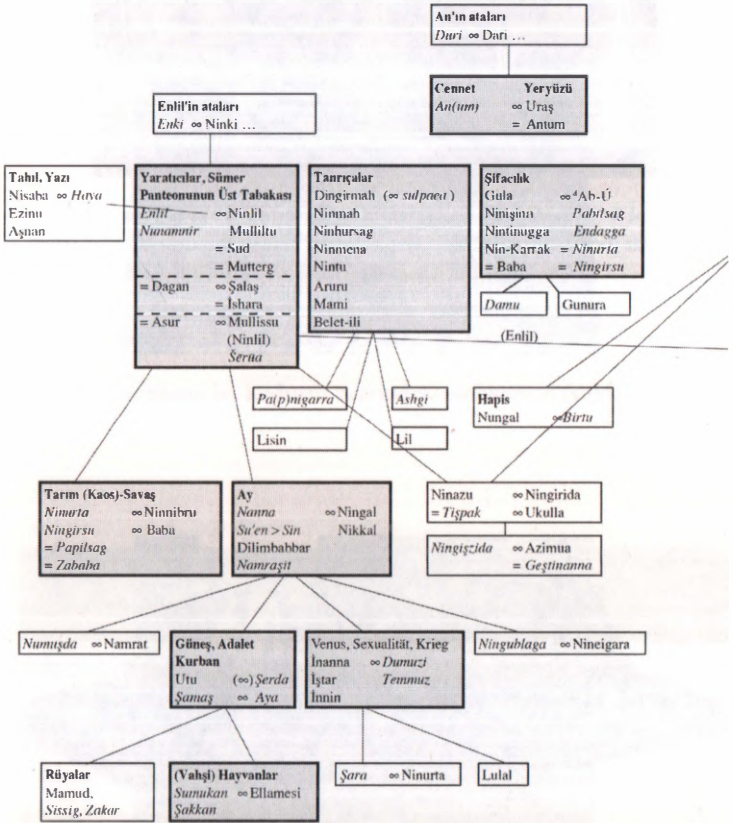

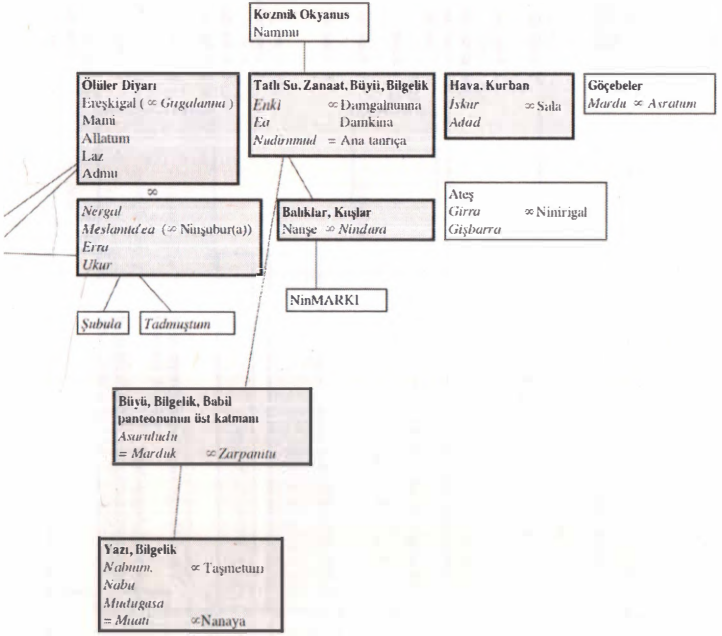
Görsel 3: Silindir mühür üzerinde “giriş sahnesi” (yaklaşık 2100). Tanrıçalar (boynuzlu taşlar ile) tapınanlara ay tanrısı huzurunda eşlik eder.

Görsel 4: Susa’dan sabah vakti yapılan tapınak ritüelinin bronz heykeli (MÖ 1130).

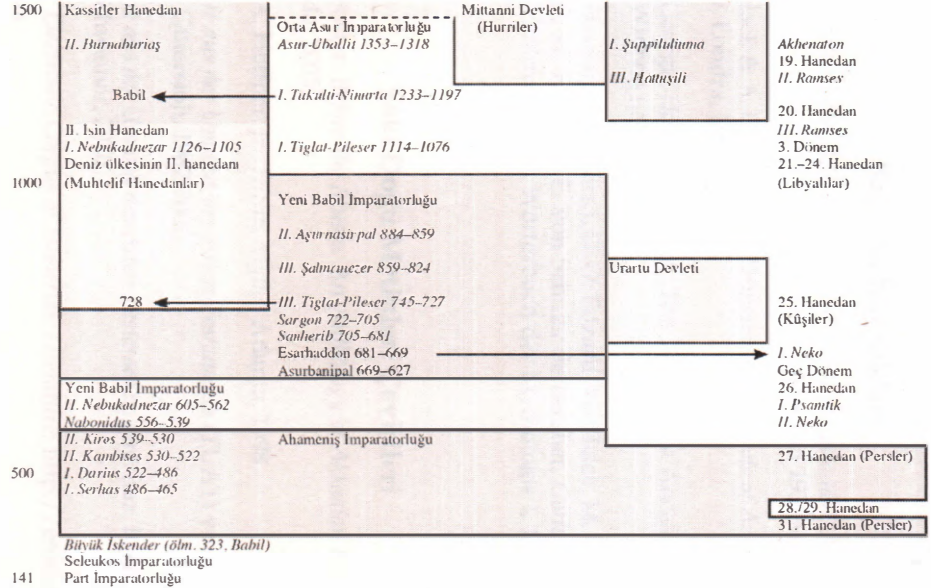
Mezopotamya Panteonunun Baş Figürlerinin Soy Ağacına Genel Bir Bakış

Kronolojik Bakış

Eski Doğu			Mısır
3300	<i>Geç Uruk Dönemi</i>	Jemdet Nasr ve Uruk'tan kalan	Abidos'taki kraliyet mezarlığındaki yazılı buluntular
3000	<i>Jemdet Nasr Zamanı</i> <i>Erken Hanedan Dönemi</i>	arkaik metinler	1. Hanedan 2. Hanedan
		Ur'dan kalan arkaik metinler Şuruppak ve Abu Salabikh Arşivi	Eski Krallık 3. Hanedan 4. Hanedan
2500	I. Lagaş Hanedanı	Ur Kraliyet Mezarlığı	Keops 5. Hanedan 6. Hanedan
	Akad İmparatorluğu <i>Sargon yaklaşık MÖ 2340</i> <i>Naram-Sin</i> Gutiler III. Ur Hanedanı <i>Şulgi</i>	Ebla Arşivi (Suriye)	1. Dönem
2000	Isin, Larsa, Eşnunna Hanedanları Eşnunna Hanedanları ...	Yukarı Mezopotamya İmparatorluğu (Mari) <i>Marili Yahdun-Lim</i> Asurlu I. Şamşi-Adad <i>Marili Zimri-Lim</i>	Orta Krallık Isin, Larsa, Eşnunna Hanedanları I. Senusret 2. Hiksoslar Zamanı
	I. Babil Hanedanı <i>Hammurabi 1792-1750</i>		Yeni hükümdarlık 18. Hanedan I. Thutmose
		Hititler <i>I. Hattuşili</i> <i>I. Muşşili</i>	

KAYNAKÇA

Başvuru Kaynakları

Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie, yay. haz. M. P. Streck (11. ciltten itibaren), Berlin 1932 vd.

J. Black & A. Green, *Gods, Demons and Symbols of Ancient Mesopotamia*, Londra, 1992.

A. George, *House Most High. The Temples of Ancient Mesopotamia*, Winona Lake, 1993.

W. Haussig (yay. Haz.), D. O. Edzard, W. Helck, M. Höfner, M. H. Pope, W. Röllig ve E. von Schuler ile beraber, *Götter und Mythen im Vorderen Orient*, Wörterbuch der Mythologie I, 1, Stuttgart, 1983.

Eski Doğu Metinleri Çevirileri

B. Foster, *Before the Muses. An Anthology of Akkadian Literature*, Bethesda, 2005.

H. A. Hoffner, Jr., *Hittite Myths*, Atlanta, 1998.

Texte aus der Umwelt des Alten Testaments (TUAT) yay. Haz. O. Kaiser, Gütersloh, 1982-2001.

Texte aus der Umwelt des Alten Testaments, yay. haz. B. Janowski ve D. Schwemer, 2010.

The Electronic Corpus of Sumerian Literature: <http://etcsl.orinst.ox.ac.uk>

Sümer mitlerinin Fransızca çevirileri için: pascal.attinger@iaw.unibe.ch

Hitit mitlerinin çevirisi için: www.hethport.uni-wuerzburg.de/HPM/txthetlink.php

Yeni Tarihli Genel Değerlendirmeler

B. Groneberg, *Die Götter des Zweistromlandes*, Düsseldorf, Zürich, 2004.

V. Haas & H. Koch, *Religionen des Alten Orients*. Hethiter und Iran, Grundrisse zum Alten Testament I, 1, Göttingen, 2011.

P. Taracha, *Religions of Second Millennium Anatolia*, Wiesbaden, 2009.

Kült Takvimleri

M. E. Cohen, *The Cultic Calendars of the Ancient Near East*, Bethesda, 1993.

W. Sallaberger, *Der kultische Kalender der Ur III-Zeit*, Untersuchungen zur Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie 7, Berlin, New York, 1993.

ESKİ DOĞU'DA TANRILAR VE MİTLER

MANFRED KREBERNIK

Manfred Krebernik bu kitapta Eski Doğu'nun tanrılar dünyasına ve Mezopotamya halklarının kendi tanrıları hakkında anlattığı mitlere değinerek tek tanrılı dinlerin ortaya çıkmasından çok önceki bir döneme ışık tutuyor. Şehir tanrılarında savaş tanrılarına, Tufan'dan müthiş aşk şiirlerine kadar oldukça geniş bir konu yelpazesi olan bu kitap, tanrılar ve insanlar arasındaki ilişkiyi gerek ritüeller gerekse de kil tabletlere yazılan mitler, efsaneler ve diğer edebi eserlerle açıklığa kavuşturmaya çalışıyor. Ana hatlarıyla tanrıların ve mitlerin ortaya çıktığı kültürel ortamın bir panoramasını çizen yazar, mitler ve tanrılar hakkında bilgi veren kaynakları yorumlayarak tanrıçaları ve tanrıları tanıtıyor, sorumluluk alanlarına işaret ediyor ve yüceltme biçimlerinin, kült davranışlarının, ritüellerin, duaların, büyük uygulamalarının ve kehanet tekniklerinin temellerini etrafıca ele alıyor.

Manfred Krebernik, Jena'da, Friedrich Schiller Üniversitesinde Antik Yakın Doğu çalışmaları profesörüdür. Ayrıca Hilprecht Antik Yakın Doğu Eserleri Koleksiyonundan sorumlu müdürdür.

**RUNIK
KITAP**

 /RunikKitap

 /RunikKitap

 /RunikKitap

ISBN 978-625-7513-69-2

9 786257 513692